

Тема 9. «СОВЕТИЗАЦІЯ» УКРАЇНИ: МАС-МЕДІА, МОВНА ПОЛІТИКА

План

1. Ідеологічна обробка: Перетворення журналістики на політичну лайку.
2. Ідеологічна обробка: Створення паралельної реальності.
3. Советизація і русифікація української мови.

Література

Масенко, Лариса. Мова радянського тоталітаризму. Київ: ТОВ «Видавництво "КЛІО"», 2017. 240 с.

Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. Сучасність, 1987.

Габор В. Радянська преса 20–30-х рр. ХХ ст. як складова репресивного механізму більшовицької влади в Україні: основні методи впливу. Збірник праць НД Інституту пресознавства. 2013. Вип. 3 (21). С. 476–490. URL: <http://www.lsl.lviv.ua/wp-content/uploads/Zb/NDI2013/JRN/PDF/43.pdf> (дата звернення: 03.07.2021).

Попова О. Ю. Мовні техніки конструювання образу внутрішнього ворога в періодичних виданнях Радянської України (на матеріалах газет «Комуніст» та «Вісті ВУЦВК» за 1928–1939 рр.). Історичні і політологічні дослідження. 2013. № 3. С. 200–210. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Iipd_2013_3_28 (дата звернення: 03.07.2021).

Кузіна К. Як агітаційно-пропагандистські кампанії легітимізували державний терор проти українців? *За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі* / Відп. ред. В.Смолій; Упоряд.: Г.Боряк, О.Ясь. – Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2022. Книга 2. С.1190–1203.

Sharoval, Yuri. The Ukrainian Language under Totalitarianism and Total War. *Harvard Ukrainian Studies*. Vol.35. No. 1-4 (2017-18). Pp.187–212.

Методичні настанови

Масенко, Лариса. Мова радянського тоталітаризму. Київ: ТОВ «Видавництво "КЛІО"», 2017. 240 с.

ЗМІСТ

Вступ

Розділ 1. Дискурс ошуканства. Мова радянського тоталітаризму: проблеми визначення

- Риси новомови
- Дихотомічний поділ світу
- Ідеологеми
- Домінування оцінки над значенням
- Квазіуточнювальні означення
- Евфемізми
- Аббревіатури і складноскорочені слова
- Лозунговість
- Антикомунікативний характер новомови

Розділ 2. Дискурс ненависті

- Номінації ворогів у дискурсі радянського тоталітаризму
- Класові вороги періоду утвердження комуністичного режиму
- Слово «куркуль» в історико-етимологічному та суспільнополітичному аспектах
- Номінації контингенту ворогів під час терористичних «чисток» сталінської доби
- Дегуманізована лексика і фразеологія в офіційно-діловому та публіцистичному стилях

- Бруталізація офіційно-ділового й публіцистичного стилів сталінської доби
- Номінації опонентів радянської влади в післясталінський період
- Термін «фашизм» у радянській і пострадянській пропаганді
- Дискурс ненависті й російське злодійське арго: споріднений зв'язок

Розділ 3. Процеси соціальної та національної уніфікації в СРСР

- Руйнація родини
- Національна політика мовно-культурної уніфікації
- Марксистсько-ленінська ідея інтернаціональної пролетарської єдності
- Більшовицька політика коренізації
- Політика русифікації України в 1930-1950-х роках
- Мовна ситуація України в післясталінський період
- Мовні дискусії періоду перебудови і гласності
- Мовна ситуація в пострадянській Україні

Післямова

Іменний покажчик

...Той факт, що абрєвіатури у радянській новомові від самих початків її формування трактували як важливий складник мовних інновацій, засвідчує намір запровадити їх до академічного «Російсько-українського словника», який задекларувала його нова редакційна» колегія, створена у 1929 році, після арешту і засудження в процесі СВУ попереднього редактора й упорядників словника Сергія Єфремова, Всеволода Ганцова, Григорія Голооскевича та інших. До низки змін у принципах укладання цієї лексикографічної праці, до яких змушена була вдатися нова редколегія під тиском звинувачень в «українському буржуазному націоналізмі», належало і зобов'язання «запровадження до реєстру російських слів лексичних новотворів, зокрема абрєвіатур (скорочених слів), і ширше розроблення відповідної семантики та фразеології»¹².

У «Словнику української мови» в 11 томах зафіксовано безліч складноскорочених слів, що побутували в радянській новомові: агітмасовий – «агітаційно-масовий», агітпоїзд – «відповідно обладнаний поїзд, що використовується як пересувний агітаційний пункт», агітпроп – «скорочена назва відділів агітації і пропаганди при ЦК і місцевих комітетів ВКП(б) (до 1934 р.)», агітпункт – «осередок масово-політичної роботи серед населення, а також спеціально обладнане приміщення для такої роботи» коренем «роб» (від «робочий»): робітком – «робочий комітет», робкоп – «робітничий кооператив», робітфак – «робітничий факультет», робкор – «робітничий кореспондент»; з коренем «парт» (від «партійний»): партквиток – «партійний квиток», парткабінет – «партійний кабінет», парторг – «партійний організатор», партчистка – «партійна чистка – перевірка партії з метою звільнення від чужих, шкідливих елементів» тощо.

Новомова руйнує передусім усі публічні сфери спілкування. «Руйнує, тому що зводить усе до пустопорожньої фрази, до формули, в якій безпосередня оцінка і ритуальність перевищує значення. Таким чином, новомова порушує комунікацію – особливо у публічній сфері, переінакшує або – в кращому випадку – нейтралізує такі форми і такі стилі, в яких є справжній зміст та справжні переконання. Вона порушує комунікацію ще й тим, що впливає на суспільну свідомість, особливо і пересічну, викликаючи реакцію недовіри до будь-якої мови».

Як зазначає М. Гловінський, антикомунікативність є визначальною рисою новомови. У тоталітарній системі влада – єдиний суб'єкт комунікації. Її спілкування з народом не зорієнтоване на діалог. Це була мова гасел, наказів і розпоряджень, яка вимагала від соціуму лише беззаперечного схвалення, висловленого вголос або хоча б мовчазного. Це мова одноголоса, що не передбачає спілкування у звичному його розумінні – як розмову, дискусію, обговорення проблем з можливістю досягнення компромісів чи консенсусу. У період сталінізму знищення свободи слова й думки, поєднане зі свавіллям влади і безпрецедентним терором, паралізували суспільство. У лещатах найжорстокішої диктатури людність перетворилася на пригноблений мовчазний натовп. З міжособистісного спілкування зникли довіра, солідарність, теплота дружніх зв'язків і порозуміння.

У 1930-х роках поступово скорочується викладання українською мовою у середніх спеціальних і вищих школах, припиняється її вивчення в усіх вищих навчальних закладах, крім українського відділення філологічних факультетів університетів та педагогічних інститутів, згортається діловодство українською мовою, її витісняють з наукової сфери. У цей час більшовики вдалися до підступної практики внутрішньої русифікації української мови, до спланованого втручання в її лексичний склад і структуру, щоб штучно зблизити з російською мовою. У перспективі це мало призвести до знецінення української мови як самостійного лінгвального утворення.

Усю плідну діяльність українських мовознавців 1920-х років у галузях лексикографії, термінології, кодифікації української літературної мови було оголошено «націоналістичною» і «шкідницькою», майже всіх мовознавців репресовано, а їхні праці заборонено. Злочин цих науковців більшовики вбачали у намаганнях «відірвати українську мову від російської». Низку термінологічних словників, укладених у 20-х роках, заборонили через те, що вони призвели до «штучного відриву української наукової термінології від наукової термінології російської мови».

Показовою є критика академічного словника за редакцією А. Кримського і С. Єфремова 1924-1933 років у1 передмові до опублікованого у Москві в 1948 році «Російсько-українського словника»: «Видані шість випусків цього словника (словника за редакцією А. Кримського і С. Єфремова. –Л. М.) непридатні для використання, оскільки в них проявлені відкриті буржуазно-націоналістичні тенденції. Упорядники і редактори цього словника, в більшості буржуазно-націоналістичні мовознавці, вороги українського народу, всіляко ігнорували спорідненість і взаємозв'язок російської й української мов. З української частини словника вони витравлювали слова, тотожні з російськими, вводячи замість них викривлені терміни, архаїзми і вигадані, ніким не вживані слова, чужі живій мові українського народу, мові радянської преси і художньої літератури».

Цей академічний словник, що донині лишається однією з найцінніших лексикографічних праць, у якій зафіксовано лексичний склад української літературної мови до періоду згубного русифікаторського втручання, встиг вийти до літери «П». Останній його том знищили. Укладену велику лексикографічну картотеку «очистили від націоналістичного мотлоху»: вилучили картки з Біблії, з творів репресованих Сергія Єфремова, Валер'яна Підмогильного, Миколи Хвильового, Григорія Косинки, Миколи Скрипника та інших. Натомість поповнили картками з творів Івана Ле, Андрія Головка, Олександра Корнійчука, Володимира Кузьмича, Миколи Ледеянка, Петра Панча, Леніна, Сталіна.

«Резолюції Комісії НКО в справі перевірки роботи на мовному фронті» 1933 року – яскрава ілюстрація феноменального фарисейства комуністичного режиму. Впроваджуючи політику мовно-культурної асиміляції з метою обірвати розвиток української мови і перетворити її на бліду кальку російської, русифікатори трактували ці насильницькі дії як захист «нечуваного розквіту» української мови від «шкідників-націоналістів»:

Ефективним способом внутрішнього зросійщення української мови було також калькування, використання російських словотвірних моделей. Такими кальками є, наприклад, слова «п'ятирічка» (рос. «пятiletка»), «співробітник» («сотрудник»), «партосередок» («партячейка»), «відмінник» («отличник»), «вантажобіг» («грзооборот»), «крокуючий екскаватор» («шагающий экскаватор»), «цивільна оборона» («гражданская оборона»), «променева хвороба» («лучевая болезнь») тощо...

Габор Василь. Радянська преса 20–30-х рр. ХХ ст. як складова репресивного механізму більшовицької влади в Україні: основні методи впливу

Утвердивши свою владу в Україні, більшовицька партія насамперед **позбавила українське населення альтернативних джерел інформації**, тобто всіх національних суспільно-політичних, партійних, науково-освітніх, літературно-мистецьких та кооперативних пресових видань, до яких воно було призвичаєне багато років, і в обов'язковому порядку змусила читати новостворені радянські газети, передовсім – різного роду «Известия» чи «Вісті».

Окрім дискредитації національно-визвольних сил, більшовицька преса широко застосовувала метод дезінформації. Особливо наочно цей спосіб використовувала нова влада, а відповідно і преса у висвітленні судових процесів над представниками національних сил й українськими лідерами, у публікаціях про розкриття різних змов проти радянської влади. Зокрема, на сторінках «Вістей ВУЦВК» систематично друкувалися статті означеної тематики: «Справа національного центру в рев. трибуналі» (1921. – № 79), «Справа Голубовича та інших» (1921. – № 94), «Винниченко під судом пролетаріату» (1921. – № 117), «Ліквідація терористичної організації (Партія с.-р. і бандитизм)» (1921. – № 138), «Викриття петлюрівської змови» (1921. – № 157), «Суд над українською контрреволюцією» (1922. – № 195–197); ін.

Найповніше метод дезінформації у поєднанні з дискредитацією радянська преса використовувала при висвітленні сфабрикованого судового процесу над «Спілкою Визволення України». Редакція подавала тільки вигідну владі інформацію, нав'язуючи читачам свою точку зору, а несправедливо звинувачені в неіснуючих злочинах українські громадські діячі та представники науки і літератури не мали жодної змоги публічно спростувати брехню і наклепи, бо були позбавлені доступу до преси.

Однак ще жахливіше метод дезінформації, зокрема замовчування реальної важкої ситуації у країні, радянська преса використовувала на початку 30-х рр. ХХ ст. – у період винищення українського народу голодом. Наприклад, у публікаціях провідної газети «Вісті ВУЦВК» упродовж 1932–1933 рр. **не міститься жодної згадки про голодомор в Україні** та його масові жертви. Це дає підставу стверджувати, що радянська преса здійснювала злочин супроти народу. Щоби відволікти увагу від голоду, який знищував українство, партія більшовиків розпочала 1933 р. нову ідеологічну кампанію боротьби проти націоналістичних ухилів у лавах КП(б)У. Газета «Вісті ВУЦВК» вміщує доповіді та виступи українських партійних керівників, зокрема секретаря ЦК КП(б)У М. Попова «Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації і про завдання боротьби з ними» (1933. – № 155), С. Косіора «За рішуче проведення ленінської національної політики, за більшовицьку боротьбу проти націоналістичних ухилів» (1933. – № 164).

У той час, як в Україні лютував голод, українські лідери друкували виступи на зразок «Радянська Україна, невід'ємна частина великого СРСР, більшовицькими темпами перетворюється на зразкову квітучу країну» В. Чубаря (Вісті ВУЦВК. – 1933. – № 290).

Отже, більшовики використовували пресу для дезінформації населення і маніпуляції суспільною свідомістю.

Радянська преса відіграла негативну роль і в **прищеплюванні людям патологічної ненависті до заможного українського селянства**. У цьому брали активну участь й українські письменники, не усвідомлюючи, що знищення вказаного прошарку селянства веде до руйнування усталеного господарського устрою українського села та національних основ країни. Радянська влада заповзялася не лише знищити заможних селян як клас, а й знайти в особі їхніх дітей нових класових ворогів. Так, Юрій Костюк (під крипт. Юр. К.) у рецензії на кіноповість Андрія Головка «Скиба Іван» наводить такі слова з цього художнього твору: «Нам тепер, голубе сизий, французьким ключем та рахівницею більших ділов натворити...» і робить з цього висновок: «Таке зауваження механіка в колгоспі, – сина висланого куркуля Мамаєва, рахівникові – куркулеві Тригубенкові на пропозицію останнього огнем викотить стерню на колгоспних ланах.

Попова О.Ю. Мовні техніки конструювання образу внутрішнього ворога в періодичних виданнях радянської України (на матеріалах газет «Комуніст» та «Вісті ВУЦВК» за 1928–1939 рр.)

Газети «Комуніст» (орган ЦК і Київського комітету КП(б)У) та «Вісті ВУЦВК» (орган Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів) були джерелом інформації та зразком з написання матеріалів для всіх редакцій, що перебували нижче у газетній ієрархії українських видань. Обласні, районні та низові газети наслідували лексику, тематику і мовні прийоми центральних видань, чим значною мірою уподібнювалися до них. Тож аналіз матеріалів газет «Комуніст» та «Вісті ВУЦВК» дає загальне розуміння щодо всього масового періодичного друку Радянської України. Протягом усього періоду довоєнного сталінізму ці видання публікували матеріали, присвячені викриттю та діяльності внутрішніх ворогів у радянській країні: стенограми відкритих судових засідань, звинувачувальні висновки, промови партійних лідерів, статті, кореспонденції, дописи, гнівні листи виробничих колективів та окремих осіб тощо.

Ще до стадії читання газетних текстів про ворогів застосовувалися механізми впливу за допомогою заголовків, адже саме заголовки у першу чергу привертають увагу читача і налаштовують його на сприйняття інформації. Це розуміли радянські пресознавці, тому підкреслювали у посібниках для майбутніх журналістів: «Заголовок - інструмент політичного впливу».

Заголовки ще до прочитання власне матеріалу мали переконати адресата в тих тезах, що захищав автор, та вселити йому певні установки. Це забезпечувалося наявністю в заголовках зображально-виразних засобів – різних троп, наприклад, метафор: «Глітайське павутиння», «За планом приховався ворог», «Виполоти з радянського поля смердючий бур'ян», «Вилізло свиняче рило інтервентів». Емоційне зараження забезпечувалося за допомогою прямого інформування про емоції («Гнів трудящих», «Серця палають глибокою ненавистю», «Ненависть і огида» тощо) або непрямого вираження з використанням лайливої лексики («Злодії і зрадники», «Фашистські виродки», «Фашистські головорізи» тощо). Активно використовувались експресивно насичені заголовки-лозунги, типу «Вдарити по класовому ворогу», «Треба рішуче приборкати глітая», «Викриваймо справжнє обличчя ворога» тощо. Такі заголовки не тільки транслювали емоції, але й спонукали до цілого ряду дій щодо ворогів, спільним знаменником яких можна визначити насильницькі дії з метою знищення: викрити, вигнати, вдарити, розтрощити, нещадно розправитися, знищити, розстріляти, громити, корчувати, стерти з лиця землі.

З метою дискредитації осіб, що називалися ворогами, газетярами використовувалася техніка дифамації – розголос дійсних, а частіше – вигаданих відомостей, що принижували честь і гідність особи.

Аналогічно техніки дифамації запозичувалися і використовувалися працівниками республіканських видань усіх рівнів, як у випадках інформування про викриття ворогів місцевими органами НКВС, так і під час «сигналізування» про ворожість офіційно ще не засуджених осіб. Поширення інформації, що принижувала людей, супроводжувалося вказівкою їх повних імен і місць роботи, та було характерним явищем матеріалів місцевих кореспондентів.

У всіх інших матеріалах, присвячених темі внутрішнього ворога, або в тих, де він лише згадувався, дифамації піддавався «знеособлений ворог». Це відбувалося частково за рахунок того, що значна частина (у різні роки - до 30%) лексем, які позначали ворога, містила характеристику діяльності із негативною конотацією. Таких лексем було чимало, вони відзначалися великою різноманітністю: «контрреволюціонери», «аварійники», «провокатори», «змовники», «дезорганізатори», «реставратори капіталізму», «запроданці фашизму» тощо. Найчастіше вживані протягом кінця 1920-х і у 1930-х роках лексеми умовно можна поділити на 3 групи. Перші вказували на руйнівну роботу на виробництві, пояснювали неполадки та аварії – «шкідник», «саботажник», «зривник», «дезорганізатор», «диверсант». До другої можна віднести

більш популярні серед кореспондентів у кінці 1930-х років лексеми «агент», «зрадник», «змовник», «шпигун», «контрреволюціонер», «терорист», «провокатор», які вказували на «антипатріотизм» внутрішнього ворога і безпосередній його зв'язок із зовнішнім, за наказами якого і виконувалися шпигунство та диверсії. Третю групу становили лексеми, що визначали кримінальний характер дій внутрішнього ворога. У частковому відношенні до всіх лексем, що називали ворога, ця група не була значною, але при цьому – стійкою та емоційно виразною. Найчастіше в цьому дискурсі використовувалися лексеми «злочинець»/«злодій», «вбивця»/«убивця», «бандит», «хуліган», «розкрадач».

Дифамація знеособленого ворога також відбувалася за рахунок акцентуації його негативних особистих рис. У своїй діяльності вороги зображувалися хитрими, лицемірними («обманом» пробиралися в партію, давали «брехливі обіцянки») і безпринципними («не нехтують жодними засобами», «готові застосувати будь-які методи»). Те, що вороги всюди, пояснювалося їх майстерністю маскування, дворушництвом. Свої багаточисельні злочини вони, начебто, скоювали «нишком», «із-за рогу», «діючи тихою сапою». Кореспондентами всіляко ілюструвалися люті, нечуване нахабство і підлість внутрішніх ворогів. Крім того,

підкреслювалося, що внутрішні вороги використовували в своїх цілях чужу аморальну поведінку і негативні суспільні явища: «лібералізм», «неуважність», «товаришування за чаркою», «підлабузництво», «слабкість роботи комсомолу» і «політичну безпечність». Ідеї про нездатність ворогів протистояти існуючому радянському ладу виражалися за допомогою визначень «жалюгідні», «нікчемні» і виразу «не може виступити ні з одним політичним гаслом». При цьому підкреслювалося, що «не всі залишки викорчовуванні», «не всіх виявлено», та акцентувалося, що, попри все, ворог «небезпечний» та «жорстокий».

Можливість виправлення ворогів, примирення з ними виключалася, оскільки автори характеризували їх як непримиренних. Крім того, в газетних матеріалах наполегливо впроваджувалася ідея про те, що вороги «пройняті лютою злістю» не лише до «вождів партії», але й «ненавидять весь радянський народ».

Номінативну, тобто таку, що замінює одне дескриптивне значення іншим, метафорику внутрішнього ворога в радянських газетах представляли два основні дискурси: медичний і тваринний. У газетах періоду кінця 1920-х – першої половини 1930-х років найширше використовували медичні метафори. Найпопулярнішою лексемою цієї групи була метафора «паразит», яка залишалася головною лайкою до кінця існування мови радянської політичної пропаганди. Так само вороги позначалися лексемами «гнійник», «сміття», «зараза», «болячка». Крім того, простежувався дискурс смерті: для позначення ворогів використовувалися метафори «змертвіле місце, що гниє», «політичні трупи». Семантика подібних метафор несла емоційний заряд огиди. З другої половини 1930-х років найбільш поширеним на сторінках газет стало використання тваринної символіки. Ворога позначала величезна кількість тварин: і дикі, і домашні, також плазуни, риби та птиці. В кінці 1920-х – на початку 1930-х років у зв'язку з процесами колективізації і розкуркулення у пресі продовжували використовувати метафору павука, як символу класових ворогів (куркулів, «попів» й інших) і старого режиму, а також клопа та черв'яка. Із ліквідацією класових ворогів на зміну метафорам дрібних комах прийшли «собака (пес)», небезпечні хижакі («вовк», «лисиця», «шакал»), плазуни («гадина», «змія»), тварини, що харчуються падаллю («гієна», «стерв'ятник»), інколи згадувалися птиці («зозуля», «ворона»). Незважаючи на те, що з давніх часів у народних казках собака втілював вірність, відданість, був помічником людини і позитивною твариною, саме пес став головним уособленням ворога другої половини 1930-х років. Ворогів стали називати «ланцюговими псами фашизму», що символізувало відданість і вірність охоронців зовнішнім ворогам.

Широко використовувалися метафори, які порівнювали ворогів з вовками - символами жорстокості, люті, жадібності й ненависті. У цьому випадку відбувалося звернення до традиційних уявлень про вовків як розумних, спостережливих, обережних і зухвалих мисливців, і біблейське уособлення тварини лжепророків і неправедних правителів. Можливо, це також пов'язано з тим, що в семіосфері Третього Рейху звернулися до символіки вовка, а фашистська Німеччина на той час належала до зовнішніх ворогів, безпосередньо пов'язаних із внутрішніми. Шакал, зовні схожий на дрібного вовка, пов'язаний із фольклором Азії, використовувався для приниження якостей вовка-мисливця. Лис традиційно був уособленням хитрості і віроломства ворога.

Однією з найпопулярніших тварин, що втілювала ворога, була змія – представник класу плазунів, що викликали огиду та страх. У християнському дискурсі змія як символ мудрості і здоров'я зникла, і стала символізувати отруйність, зло і підступність, перетворившись на дуже експресивну метафору. Неодноразово в матеріалах з'являлися заклики «роздавити фашистську гадину». Ворогів порівнювали з тваринами, які харчуються падаллю - гієною і стерв'ятником, що мало викликати почуття відрази у читачів. Частіше за лексему «згряя», організація ворогів називалася «осиним гніздом», що символізувало постійну активну роботу безлічі ворогів та їх небезпеку. У другій половині 30-х років існувала тенденція уніфікації мови в газетних текстах матеріалів про ворогів: деякі метафори, враховуючи частоту їх вживання авторами статей, стали мовними штампами. Наприклад, варіативність обличчя ворогів

виражалася за допомогою таких усталених метафор як «носить маску (дворушництва)», «багатолиця контрреволюція» або «прикриваються партійним квитком». Ідея про відсутність будь-якої ідеологічної бази злочинів ворогів народу транслиувалася за допомогою наступних метафоричних виразів: «немає нічого за душею» або «політичний банкрут». Мовними штампами стали такі метафоричні характеристики узагальненого образу ворога як «смертельно ранений», «в передсмертних корчах», «в останніх конвульсіях». За допомогою метафоричної персоніфікації вороги зображувалися спритними, хитрими аферистами. Так, наприклад, у репортажі «Вістей ВУЦВК» про суд над ворогами народу з РПСУ одного з підсудних автор називає Фігаро, а про іншого повідомляє: «Він брехав на процесі, як барон Мюнхгаузен». Популярним було звертання до символіки християнства, ще близької більшості населення. Так, вороги загалом називалися «їудами» і «іродами», а головний ворог народу – Іуда-Троцький. Ворогів демонізували, про що свідчать вживані в матеріалах вислови «диявольські задуми», «диявольські хитрування».

Також сприяло створенню образності, виразності текстів, і тим самим посиленню сприйняття тексту використання епітетів з негативною семантикою, які характеризували ворогів. Найбільш поширені у текстах газетних статей епітети «криваві», «озвірілі», «отруйні». Існувала тенденція до зниження образу ворога та емоційного зараження за рахунок використання лайливої лексики. Для позначення ворога вживалися слова-синоніми «наволоч», «покидьок», «негідник», «мерзотник», які вказували на те, що ворог морально низький, виражали емоційно негативне ставлення.

Так само почуття огиди мали викликати вказівки авторів на потворну зовнішність ворогів. Це досягалося за допомогою характеристик із негативною семантикою «фізіономія», «мерзенне обличчя/харя», «огидна морда» тощо. Існувала тенденція метафоричного опису зовнішності ворога як зооморфного: «вовче обличчя», «хижі руки» або «паскудні пазурі» тощо. У матеріалах про ворогів другої половини 1930-х років часто вживався мовний штамп, що прямо вказував на зооморфність зовнішності ворогів - «втратили людську подобу/обличчя».

У своїй сукупності газетні тексти не давали чіткого уявлення про зовнішність ворогів. Описи зовнішності в газетах зустрічалися вкрай рідко, і головним загальним описом у цьому контексті була ілюстрація ворога, що маскувався, ховався під різними масками, і тому був багатоликим. Виключалося зображення зовнішності ворога як гарної, приємної. Це добре ілюструє опублікована в грудні 1934 року в газеті «Вісті ВУЦВК» стаття «Лінія шпигунства, провокації, дворушництва», в якій критикувалося зображення українським письменником Ю.І. Яновським ворогів у своїх творах. Автор статті різко засуджує наділення красою жінок-ворогів в оповіданні «Історія попільниці» та у романі «Перша весна», в яких героїні мали «зелені очі, як крила, великі брови», «високий стан, стрункі ноги», «м'який глибокий голос». Ворог повинен був, у першу чергу, страшити, викликати почуття огиди, гніву, ненависті, і тому не міг бути привабливим зовні. Дослідниками вже зазначалося використання в риторичній композиції газетних текстів про ворогів бінарних ідеологічних конструкцій, що побудовані на антитезах «свій» - «чужий» [22], які за рахунок контрасту посилювали зниження ворога. Типовим для газетних кореспонденцій був сюжет протиставлення героїзму радянських колгоспників/ударників/трудящих ницості, підлості та егоїстичності ворогів. У матеріалі про вбивство ударника «Що виявив суд над убивцею Ращепи» газети «Вісті ВУЦВК» убитий описувався як «молодий ентузіаст, дисциплінований, вибагливий до себе і до інших, міцний боець за соціалізм». На противагу цьому образу його вбивця-ворог зображується як виключно негативний персонаж: «злодій, дезорганізатор. На транспорті виявив себе як рвач, бракороб. Він тероризував усіх, хто проти нього виступав».

Українська УУ мова у XX сторіччі:

історія
лінгвоциду

ДОКУМЕНТИ
І МАТЕРІАЛИ

За редакцією *Лариси Масенко*

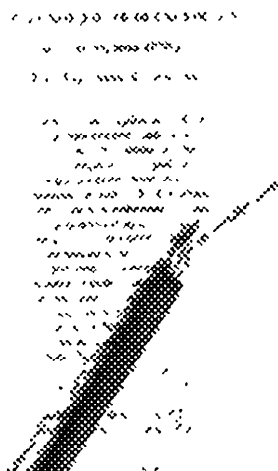
Упорядники:

Лариса Масенко

Віктор Кубайчук

Орися Демська-Кульчицька

Київ

Видавничий дім
«Кисво-Могилянська академія»

2005

ПОСТАНОВА НАРОДНОГО КОМІСАРА ОСВІТИ УСРР

від 5-го вересня 1933 р.
ПРО «УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС»

«Український правопис», затверджений М. Скрипником 6-го вересня 1928 року, був скерований на штучний відрив української мови від тої мови, що нею говорять багатомільйонні маси українських робітників та селян, на штучний відрив української мови від мови російської. Правописна комісія на чолі з М. Скрипником провела націоналістичну лінію в побудові, в літературному оформленні правопису.

6-го квітня 1933 року наказом нового керівництва Наркомосу України було організовано комісію під головуванням т. А. Хвилі для перевірки роботи на мовному фронті. Комісія, крім питань української наукової термінології, розглянула правопис і кардинально його переробила, відкинувши штучне відмежовування української мови від російської мови, спростивши правопис, ліквідувавши націоналістичні правила цього правопису, що орієнтували українську мову на польську, чеську буржуазну культуру.

Текст «Українського правопису» в редакції правописної комісії тов. Хвилі — затверджую.

Народний комісар освіти УСРР *В. Затонський*

Український правопис.— Харків: ДВУ, 1933.— С. 3.

ДО ВИДАННЯ НОВОГО УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ

На мовній ділянці українські націоналісти провели шкідницьку роботу. Але навіть після процесу СВУ — старе керівництво НКО на чолі з М. Скрипником не зробило належних висновків щодо мовної ділянки, не провело боротьби з націоналізмом і не приділяло тої уваги роботі на мовному фронті, якої

вимагає ця важлива галузь будівництва української радянської культури.

Внаслідок цього класовий ворог до останнього часу шкодив на всіх ділянках мовознавства: в складанні словників, в граматиці, правописі. НКО боротьби проти цього не вів, а М. Скрипник в питаннях мови розвивав націоналістичні теорії «мішаної говірки», боровся проти введення в українську наукову термінологію інтернаціональних термінів, відривав літературну українську мову від мови, якою говорять багатомільйонні українські працюючі маси.

Правопис, ухвалений М. Скрипником 6-го вересня 1928 року, скеровував розвиток української мови на польську, чеську буржуазну культуру. Це ставило бар'єр між українською та російською мовою, гальмувало вивчення грамоти широкими трудящими масами.

Граматичні правила, що їх прищеплювали націоналісти, засмічували українську мову націоналістичними елементами. Націоналісти забороняли вживати в літературній мові ті форми, що зайшли в мову за революційної доби.

В галузі словникової шкідники відкидали революційну термінологію, інтернаціональну лексику, відкидали лексику, властиву широким масам трудящих, зокрема ті терміни, що є спільні мовам народів Союзу Радянських Республік.

Все це було скеровано на відрив української літературної мови від потреб пролетаріату в його класовій боротьбі, на відрив від мови українських трудящих мас. Націоналісти намагалися українську мову протиставляти іншим мовам братніх народів нашого Союзу, особливо мові російській.

Комісія створена при НКО переглянула «Український правопис», очистила його від націоналістичних перекручень, що ставили перешкоди оволодінню грамотністю широкими масами і спрямовували українську мову на відрив від мови російської. Правопис перероблено і наново відредаговано.

Основні виправлення стосуються ліквідації усіх правил, що орієнтували українську мову на польську та чеську буржуазні культури, перекручували сучасну українську мову, ставили бар'єр між українською та російською мовами. В зв'язку з цим — а) ліквідовано націоналістичні правила щодо правопису іншомовних слів; б) викинуто з правопису форми, що засмічували сучасну українську мову архаїзмами, непотрібними паралелізмами, провінціалізмами; в) змінено правило про вживання роду в іншомовних словах; г) ліквідовано націоналістичне правило нормування географічних назв; д) змінено ілюстративний

матеріал, що мав націоналістично-куркульський характер; е) внесено зміни в граматичну термінологію.

Викинуто встановлені націоналістами мертві консервативні норми, що перекручують сучасну українську мову, живу мову практики трудящих мас України. Правила в граматиці унормовано відповідно до тих форм, що є в сучасній українській мові.

Голова правописної комісії А. Хвиля.

Український правопис.— Харків: ДВУ, 1933.— С. 5–6.

ПІСЛЯСЛОВО ДО 2-го Й 3-го ВИПУСКІВ II ТОМА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКА

Працю коло укладання двох останніх випусків другого тома Російсько-Українського Словника розпочала наприкінці 1928 року стара редакційна колегія Словника, що шкідницьку діяльність її проводирів згодом викрив процес СВУ. Нова редакційна колегія в складі головного редактора А. Кримського і упорядників-редакторів М. Калиновича та В. Ярошенка переняла на себе закінчення початої праці в листопаді 1929 року, діставши від попередньої редакційної колегії таку спадщину: укладених і переведених через головну редакцію понад 15 аркушів на 103 тисячі друкарських знаків кожний (до слова *над*), з них набраних понад 10 арк. (до слова *можжевельник*), заверстаних 8 арк. (до слова *место*) і віддрукованих зовсім 7 арк. (до слова *междучеловеческий*). Отже, беручи до уваги, що кінцева частина другого тома має 41 друк. аркуш, новій редакційній колегії довелося укласти і зредагувати понад 25 аркушів. На цю працю пішло тринадцять місяців. Останні аркуші рукопису здано до друкарні в грудні 1930 року.

Перейнявши на себе викінчення початого не тільки укладанням, а й друкуванням твору, редакційна колегія не мала змоги усунути всі його хиби, особливо хиби початкових, уже віддрукованих аркушів. Найприкрішою з цих хиб є друкування другого й третього випусків другого тома за старим правописом. До цього редакційна колегія була змушена помилкою своїх попередників, що влітку 1929 року, за кілька місяців по опублікуванні нового державного правопису, все ж вирішили друкувати черговий випуск словника за старим правописом. Так само не мала змоги редакційна колегія виправити в перших дванадцятьох-п'ятнадцятьох аркушах другого випуску й інших хиб: неповноти й деякої застарілості реєстру російських слів (почасти це надолужено в додатках до другого тома, вміщених

Тематичних словників немає в належному вигляді на сьогодні. А деяких немає ні в якому вигляді.

Відзначимо, нарешті, ще деякі окремі недоречності, що свідчать про безвідповідальність і несерйозність в роботі редакції УРЕ.

Ось тов. Скрипник в промові «УРЕ — то наша пролетарська зброя» заявляє:

«Доволі широке, не менше половини (підкреслення моє. М. О.) місце треба буде приділити питанням пізнання природи — природничим наукам».

Це — слова. А на ділі, за першим варіантом — природничим наукам і техніці відводиться 27 %, за другим — 31 %. Якщо навіть сюди додати географію, то буде відповідно 38 % і 41,5 %. Отже, кінець-кінцем треба чітко сказати, як же розуміти стенографічні промови, чи як відповідальний документ, чи просто так собі.

Більшовик України, 1933, № 7–8.— С. 66–72.

РЕЗОЛЮЦІЇ КОМІСІЇ НКО В СПРАВІ ПЕРЕВІРКИ РОБОТИ НА МОВНОМУ ФРОНТІ

Резолюція Комісії НКО в справі перевірки роботи на мовному фронті на доповідь тов. Хвилі «Націоналістична небезпека на мовному фронті й боротьба проти неї» (26 квітня 1933 р.)

Заслухавши доповідь тов. Хвилі про стан мовного фронту, *нарада констатує:*

І. Мовна ділянка ідеологічного фронту, як частина цілого процесу нацкультбудівництва, вимагає особливо більшовицької пильності, бо вірне спрямування шляху розвитку мови у великій мірі визначає вірний розвиток цілої української радянської культури, пролетарської, соціалістичної змістом, національної формою.

Завдяки ленінській національній політиці партії за роки революції українська радянська культура, як і культура всіх народів СРСР, бурхливо розвивалася, досягши нечуваного розквіту. Зокрема українська мова надзвичайно розвинулася, збагатилася і вдосконалилася, ставши могутнім знаряддям комуністичного виховання мас і залучення їх до активної участі в соцбудівництві.

II. На перешкоді величезному мовному будівництву, що його провадить партія, намагались і намагаються ставати контрреволюційні націоналістичні елементи. Процес СВУ в повній мірі виявив намагання класового ворога — контрреволюційних петлюрівських елементів запроваджувати шкідництво на цій саме ділянці ідеологічного фронту. Куркульсько-петлюрівська агентура в наукових інституціях намагалася спрямувати розвиток української літературної мови буржуазно-націоналістичним шляхом, з метою відірвати розвиток української культури від цілого розвитку соціалістичної культури братерських республік СРСР. Конкретно це виявилось:

А) **На теоретичній ділянці** — в націоналістичній теорії самотності розвитку української мови, в пропаганді відриву її від загального процесу мовного будівництва в СРСР, а насамперед — відриву від мови російського пролетаріату; у відкиданні інтернаціональних термінів у мові, що прикривалося націоналістичною теорією «народності»;

Б) **На практиці** — в шкідництві, що запроваджувалося в загальних і термінологічних словниках (навмисне відкидання термінів та інших слів, тісно пов'язаних з процесами соціалістичного будівництва і класової боротьби), відкидання загальноживаних і засвоєних масою термінів та заміною їх штучними новотворами з метою гальмування процесу соціалістичного зросту мас; в просякненні наукової та учбової літератури націоналістичними поглядами на мову та в пропаганді націоналізму через ілюстративний матеріал (добір націоналістичних, чорносотенних і релігійних прикладів у словниках і підручниках); у відкиданні спільних з російською мовою лексичних і синтаксичних засобів, особливо тих, що зумовлюються спільним характером соціалістичного будівництва (відкидання новотворів пожиттєвої доби, створення штучних синтаксичних відмінностей, культивування архаїчних форм тощо); у спрощуванні, вульгаризації і звужуванні мовних засобів з метою знизити культурний рівень мас.

III. Процес СВУ показав, яку велику небезпеку становить шкідницька робота куркульсько-петлюрівської агентури; уже після цього процесу СВУ НКО не подбав про посилення провладного мовним фронтом, не виявив більшовицької пильності в боротьбі з націоналістичними виявами на мовному фронті. Провід уже перебудованих після процесів СВУ мовознавчих інституцій, а також і робітники мовної ділянки в масі не зробили належних політичних висновків з виявлених на процесі СВУ фактів; не провадили систематичної боротьби проти націоналістичних спроб впливати на розвиток української літературної мови; керівництво київського Н.-д. інституту мовознавства по-

турало буржуазно-націоналістичним елементам в проведенні їх класово-ворожих настановлень, і це створило умови для дальшої шкідницької діяльності цих елементів.

Уже після процесу СВУ маємо такі факти, як видання термінологічного словника Шелудька та ін., таких праць, як «Нариси з української синтакси» Смеречинського та ряду підручників, що продовжували застосовувати націоналістичні, шкідницькі настановлення. Це свідчить про відсутність належної класової пильності на мовному фронті, про значну засміченість науково-дослідних інституцій та апарату практичної мовно-літературної роботи класово-ворожими націоналістичними елементами. Цілком правильно «Правда» і «Комуніст» викрили цю націоналістичну роботу на мовному фронті.

IV. Нарада вважає, що:

1. Треба розгорнути широку роботу щодо остаточного викриття і викорінення націоналістичних викривлень на мовній дільниці, а саме — скритикувати і вилучити шкідливу продукцію, мобілізувати широку пролетарську громадськість на боротьбу з націоналістичними виявами, як з місцевим націоналізмом — з куркульсько-петлюрівською агентурою, так і з великодержавницькими тенденціями здискредитувати саму ідею і практику нацкультбудівництва та досягнення в галузі українізації.
2. Переглянути словники і виправити в дальших виданнях припущені в них хиби, спрямувавши розвиток термінології відповідно до інтересів соціалістичного, господарського і культурного розвитку та інтернаціонального виховання мас.
3. Переглянути наукову і учбову підручникову літературу, викривши націоналістичні прояви, та надалі спрямувати висвітлення мовних питань з марксистсько-ленінських методологічних позицій.
4. В зв'язку з тим, що в державному українському правописі, зокрема в 3-ій частині його, є пункти, що їх застосування, як виявилось, дає політично шкідливі наслідки, скорегувати український правопис в частині правопису іншомовних слів в напрямку більшої конкретизації пунктів про вживання «г», «ль», «л» з метою забезпечити якнайлегше засвоєння правопису масами.
5. Посилити партійний провід роботою мовознавчих інститутів, переглянути плани науково-дослідної роботи, перебудувавши їх в напрямку максимального наближення тематики до практичних проблем (видання словників, наукової літератури для вишів і шкіл, дослідження мови

письменства і преси, поліпшення перекладів, підвищення кваліфікації редакторських кадрів, учителів) на базі глибокого опрацювання і усвідомлення їх в світлі марсистсько-ленінської методології; переглянути склад н.-д. інститутів, курсів українізаторів, перекладачів, літредакторів і іншого мовно-літературного персоналу видавництва та очистити його від націоналістичних класово-ворожих елементів; посилити політичне виховання мовних робітників; покласти край практиці відриву загальнополітичної редактури від мовної, запровадивши в принципі єдиноосібну авторську і редакторську відповідальність за єдність змісту і форми літературного твору.

Мовознавство, 1934, № 1.— С. 15—17;

Хвиля А. Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті.— Харків: Радянська школа, 1933.— С. 115—118.

Резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в питаннях термінології

1. Українська термінологія за роки існування диктатури пролетаріату має чималі досягнення. Власне кажучи, й говорити про українську термінологію як таку можна лише з часу існування радянської влади на Україні. Лише переможна пролетарська революція дала змогу розвиватися українській мові в усіх її ділянках, зокрема в термінологічній.

2. Буйному розвитку української термінології сприяло ціле соціалістичне будівництво, зокрема реконструкція промисловості, колективізація сільського господарства, що поряд з ростом техніки покликала до життя цілий ряд нових, досі незаних у мові, термінів.

3. Цей зріст української термінології відбувався і відбувається в умовах щонайгострішої класової боротьби в країні, що позначилася і на термінологічній ділянці цілої мовної галузі, як складової частини національно-культурного процесу на Україні.

4. Найхарактернішим з цього погляду є етап словникової діяльності кол. Інституту наукової мови в Києві, цього найактивнішого осередку СВУ. Цей Інститут за час свого існування видав 15 словників: математичний, словник зоологічної номенклатури, ботанічної номенклатури, загальнотехнічний, природничої термінології, електротехнічний, педагогічних і психологіч-

дальший розвиток і творення української термінології мають бути побудовані на мовному матеріалі пролетарських і колгоспних мас. Виходячи з цього погляду, нарада не заперечує проти подавання в окремих випадках новотворів, передусім у технічній термінології, але ці новотвори можуть бути подані лише на основі мови пролетаріату й колгоспного селянства, вони можуть бути подавані лише тоді, коли українська мова не знає потрібного відповідника, поширеного в масах трудящих, інтернаціонального типу.

15. Зважаючи на те, що попередня праця збирання лексичного матеріалу в колишньому Інституті наукової мови була сперта на сітку кореспондентів, що в основі своїй складалася з куркульських елементів, які подекуди лишилися й досі, зважаючи на те, що кадри мовознавців-словникарів засмічені людьми з буржуазно-націоналістичною ідеологією, переглянути персональний склад працівників згаданих ділянок українського мовознавства, вигнати з мовної дільниці ворожі нам елементи і водночас вжити відповідних заходів до організації й готування пролетарських кадрів словникарів і кореспондентів-лексикографів.

16. Зважаючи на велику вагу для науки взагалі й зокрема для укладання практичних термінологічних словників повного словника української мови, звернути увагу НКО, Інституту мовознавства на потребу зробити відповідні заходи для організації праці коло збирання матеріалів для повного академічного словника української мови та опрацювання його й належного спланування цієї праці під контролем широких кіл радянських наукових робітників і радянської громадськості.

Мовознавство, 1934, № 1.— С. 17–21;

Хвиля А. Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті.— Харків: Радянська школа, 1933.— С. 119–124.

Резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в справі граматичній

В галузі граматики, фразеології й стилістики шкідницька націоналістична робота полягала в організації через теоретичну науково-лінгвістичну думку й мовну практику (методичну, підручникову, редакційно-стилістичну) ворожого пролетаріатові спрямовання розвитку укр. літературної мови.

1. Система цієї шкідницької теорії й практики ґрунтом і вихідними пунктами мала такі засади:

2. Орієнтація на мовний стан і мовні особливості старого передреволюційного села (за зразок і канон бралось мову фольклорних записів в основі з минулого століття. Роботи Є. Тимченка, О. Курило, М. Гладкого, С. Смеречинського, М. Сулими та ін.).

3. Ігнорування й заперечення історично зумовлених шляхів розвитку укр. літературної письмової мови; тенденційне не критичне й антидіалектичне використання спадщини (за виключний непорушний зразок для наслідування бралось зразки старих літературних джерел; іноді навіть перекручувалось й тенденційно фальсифікувалось дані про мовний стан досліджуваних джерел).

4. Навмисна дискредитація післяжовтневої доби розвитку укр. літ. мови, доби нечуваного поширення сфер чинності укр. літ. мови та якісного її піднесення (мову революційних пролетарських письменників, публіцистів, політичних діячів проголошувалось непоправною, зіпсованою «чужими» впливами тощо; ганьбилось й мову нашої преси, згори заперечувалось її ролі в процесі творення літературної мови, як масового поширювача мовного стандарту, оскільки шкідницькі елементи не в силі були зробити більшовицьку пресу плацдармом для поширення своєї, ворожої пролетаріатові мовної практики).

5. Свідоме відштовхування від наявних уже між кількома мовами спільних структурно-граматичних моментів, зокрема повсякчасне відштовхування від спільностей українсько-російських (зчасти й ширших міжмовних спільностей, а надто спільних фразеологічно-лексичних елементів вироблених в різних національних мовах пролетаріатом в його інтернаціональній боротьбі за соціалізм).

6. Відштовхуючися від пролетарських шляхів розвитку укр. літ. мови, ігноруючи й поборюючи все позитивне для цих шляхів, нацдемівські мовники, як теоретики-дослідники, так і практики, широко запроваджували й пропагували натомість свої власні граматичні, фразеологічні, стилістичні вигадки, видавали це власне робливо за «закони» укр. мови, намагались підносити й прищеплювати різні забобонні вигадки й свої вподобання, як непорушні канони.

Конкретно до цих націоналістичних рецептів належать наприклад:

1. Усування оруд. відмінка дієвої особи при формах на *-но* *-то* при пасивних присудках і атрибутах. Тип: «це зроблено мною», «затверджено з'їздом», «затверджений з'їздом».

2. Натомість висування, як поширеної норми, конструкції від + род. в. Тип: «звільнена від Рад Україна», замість «звільнена Радами».

3. Усування конструкції з род. присвійним (лист сільського вчителя) й безоглядне заступання її конструкцією з присвійним прикметником: тип: «герцогове Гізове слово», «з листа вчителевого сільського» і т. д.

4. Усування орудн. присудкового. Тип: «він є (був) ковалем», і безоглядне заступання його іншими конструкціями, особливо з «за».

5. Усування конструкції з віддієсл. іменник. на *-ння, -ття* в позиції родового в., залежного від другого іменника. Тип: «спосіб збирання матеріалів». Застосування натомість невинновданого сучасною мовною практикою інфінітива замість нормального іменника. Тип: «машина шити».

6. Безоглядні рецептурні перепони найменшим можливостям творення прикметникових форм типу дієприкметників активних, неминучих в деяких випадках стилістично-перекладницької практики (напр. існуючий, пануючий, меншовику-ючий).

7. Ступенювання прикметників лише за типом — іший, най...іший і усування типу — більш, найбільш + 1 ступ.: усунування прислівникових форм ступ. прикметників у присудку.

8. Керування при ступ. прикметниках з усунуванням родового в. і надуживанням конструкції з «за» (стіна вища за п'ять метрів, перш за все).

9. Безоглядне усунування пасивних конструкцій, зокрема типу: «книжка друкується».

10. Усування природних конструкцій з «по» й надуживання орудн. відмінка. Тип: «дебати суттю доповіді (зам. по суті) закінчилися». Також: «розподіл групами» замість нормальн. *розподіл по групах*.

11. Безоглядне усунування нормальних в укр. мові порівняльних конструкцій типу: чим... тим, чим... то, (о) скільки... (о) стільки.

12. Надуживання сполучника «та» в невластивій йому функції: «туди та сюди», «виходити та входити забороняється», «день та ніч не був».

Треба оголосити непримиренно жорстоку боротьбу цьому шовіністичному намулові й рішуче викорінювати, як ворожу мовній політиці пролетаріату, теоретичну продукцію й мовну практику українських контрреволюційних, нацдемівських елементів, які в порядкуві своєї шкідницької діяльності створювали й настійливо пропагували протягом років свою власну

систему граматичних норм, з метою відтягати розвиток укр. літ. мови з шляхів пролетарського її розвитку.

Одночасно слід вважати за небезпеку спроби компрометації укр. літ. мови з боку великодержавницьких, націоналістичних елементів, що намагалися, намагаються й намагатимуться протиставити свої реакційні теорії про укр. мову, як діалект, наріччя великоруської мови, буйному розвитку літературної мови пролетарської України.

Ці елементи намагатимуться подекуди й заходи, спрямовані на очищення укр. літ. мови від нацдемівського шовіністичного намулу, використати для своєї мети. Намагатимуться товмачити їх, як заходи до «русифікації» укр. літ. мови. Треба рішуче вдарити й по цих класово-ворожих пролетаріатові спробах, що збігаються з практикою українських контрреволюційних шовіністичних елементів в галузі творення літ. мови, маючи один спільний намір — загруднити процес творення пролетарської культури на Україні і тим вбити клин між трудящими масами України й Росії.

Спрямування розвитку укр. літ. мови у згоді з мовною політикою пролетаріату мусить базуватися в галузі граматики, фразеології, стилістики на таких засадах:

1. Граматичне оформлення мови (синтаксична структура, фразеологія) як і всі сторони функціонування мови в країні пролетарської диктатури й будованого соціалізму мусить бути скероване в класових інтересах пролетаріату, відповідати історичній місії пролетаріату в створенні нової соціалістичної культури.

2. Граматичне оформлення має базуватися на ґрунті сучасного стану укр. літературної мови, покликаної обслуговувати потреби розгорнутого соціалістичного будівництва й стати засобом творення укр. пролетарської культури — соціалістичної змістом.

3. У зв'язку з цим граматичне оформлення укр. літ. мови повинно базуватися на мовній практиці широких багатомільйонних трудящих мас України; в цій роботі слід широко використовувати мовні цінності української радянської літератури, як також критично використовувати попередню мовну спадщину, непримиренно поборюючи ворожий пролетаріатові намул нацдемівських теорій та найменших проявів цих останніх у мовній практиці.

4. Отже, матеріалом для конструювання граматичних норм укр. літ. мови мають бути насамперед масово-поширені мовні прикмети сучасної укр. мови на території УСРР в усіх її виявах (мова пролетарських і революційних письменників, мова по-

літичних вождів, преси, наукової літератури, жива розмовна мова міського й сільського пролетаріату, як також критично використовувана мовна спадщина).

5. В галузі мовно-теоретичної дослідницької роботи для відповідної мовної політики пролетаріату, нормалізації літературної мови слід неухильно базуватися на таких методологічних засадах:

- а) дослідження провадити єдино-правильною [так у тексті. — В. К.] діалектично-матеріалістичним методом, всебічно вивчаючи мовні факти й джерела, відкидаючи, як антидіалектичний, суб'єктивно-ідеалістичний прийом тенденційного добору джерел і довільної інтерпретації їх (практика нацдемівських шкідників);
- б) досліди граматичних явищ мусять бути спрямовані на виявлення й пізнання специфіки мовних фактів у всій різноманітності їх функціонування, отже і на доцільне (з погляду мовної політики пролетаріату) використаня їх.

Хвиля А. Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті. — Харків: Радянська школа, 1933. — С. 125–129.

ХРОНІКА НДІМ* 1933–1934 рр.

Відділ української літературної мови

Націоналістичне шкідництво і перекручення в галузі українського мовознавства виявилось в усіх ділянках мови — в термінології, синтаксі, правописі тощо. Інститут мовознавства у другій половині минулого року широким фронтом став до знешкодження націоналістичної продукції в галузі термінології і викриття націоналістичних тверджень і концепцій в інших ділянках українського мовознавства.

При перегляді словникової продукції виявилось велике націоналістичне шкідництво в питаннях словотвору української мови.

Відділ літературної мови, в контакті з Словниковим відділом віддав багато уваги на дослідження питань словотвору, питань суфіксології української мови, пов'язуючи цю роботу з безпосереднім переглядом і знешкодженням попередньої словникової продукції.

---

* Науково-дослідний інститут мовознавства. — В. К.

Протягом другої половини 1933 р. відділ розглянув понад 15 питань українського словотвору, з приводу яких були прочитані доповіді робітниками інституту. З цих доповідей найголовніші такі:

1) Прикметники з суфіксами *-овий*, *-ний* (Сабалдир Гр.).

Доповідь з'ясовує, що в термінологічних словниках, а так само і в пресі, часто маємо безпідставне, всупереч живій мові трудящих, поширення прикметників з суфіксом *-овий*, замість суфікса *-ний* (предметовий, позакласовий, машиновий, високовольтовий, мільйоновий і т. д. — замість: предметний, позакласний, машинний, мільйонний...). Крім того, в деяких термінологічних словниках навіть подається в словах з суфіксом *-овий* тенденційно наголос на *о* (*-о́вий*); напр., у Техн. ел. маємо: атраменто́вий, карболо́вий, касторо́вий, каоліно́вий, кашміро́вий, лямпо́вий і т. д.

Таким штучним протаскуванням прикметників на *-овий* (при наявності прикметників на *-ний*) і наголосом на *о*, *-о́вий*, націоналістичні елементи намагалися в словниковій роботі провести шкідливу тенденцію — відривати українську літературну мову від мови працюючих, орієнтувати її в напрямку до полонізації.

2) Іменники жіночого роду на *-ка*, *-ча* із значенням процесу.

Проти вживання іменників жіночого роду на *-ка*, *-ча* із значенням процесу була як теорія, що називала їх «невластивими українській мові» («Уваги» О. Курило), так і практика (найрізніші нові словники — термінологічні і живомовні, шкільні підручники тощо). Тимчасом факти української мови — сучасної, пожовтневої, а так само і мови дожовтневої — показують, що українська мова має слова на *-ка* і *-ча* із значенням дії, процесу. Це потверджує сучасна мова (розробка, поставка, очистка і т. д.) і матеріал давніший, — напр., у словнику Б. Грінченка вид. 1906 р., де маємо посилка (= посылание); перебірка (= переборка, сортировка); підсіпка (= подсыпание); передача, віддача і т. п. Отже боротьба проти слів на *-ка*, *-ча* жіночого роду з значенням процесу становить собою фальшування української мови і націоналістичне відкидання тих явищ її, що фактично є в ній і були.

3) Іменники чоловічого роду з суфіксами *-щик*, *-чик* (Горецький П.).

Так само, як безпідставно заперечувались в українській мові іменники жіночого роду на *-ка*, *-ча* із значенням процесу — заперечувались у ній як ніби «невластиві», як ніби «русизми» і

іменники чол. роду з суфіксами *-щик, -чик*. Здійснюючи націоналістичні приписи «теоретиків», обминали ці слова упорядники словників, шкільні підручники тощо. Звертаючись, проте, до мовних матеріалів, ми знаходимо в українській мові слова з суфіксами *-щик, -чик*: маємо їх у словнику Б. Грінченка (лямщик, засольщик, змінчик, доказчик і ін.); в рос.-укр. словнику Уманця (отдатчик, підводчик, майданщик, рознощик, мурівщик тощо), а таксамо і в сучасній мові — в мові літературній (підводчик, збірщик, покажчик) і в живій мові трудящих (постановщик, барабанщик, зціпщик, пильщик тощо). Отже заперечення і заборона слів з суфіксами *-щик, -чик* (коли такі слова існують у мові) було продиктоване націоналістичним відмежуванням української мови від російської і становить перекручення існуючих фактів української мови.

4) Іншомовні слова на *-иза, -іза, -еза* (Кириченко І.).

Такі слова (грецького і латинського походження) в галицькому словнику Кузелі подані і в чол. і в жін. роді. У живій українській сучасній мові такі слова вживані в чол. роді (гіпноз, анабіоз, наркоз, аналіз, синтез...). Але в термінологічних словниках (а за ними і в наукових працях) маємо ці слова у формі жін. роду: гіпноза, анабіоза і т. д. Намагання прищепити таким словам жін. рід суперечить живій мові і отже націоналістичне, шкідливе.

5) Слова з префіксами *обез-* і *зне-* (Горецький П.).

Націоналістичне перекручення фактів української мови, намагання знищити в ній схожі з російською мовою явища виявилось і в цьому пункті — в питанні про префікси *обез-* і *зне-*. Як відомо, в українській мові є чимало слів (особливо дієслів) з складними префіксами *зне-* (знешкодити, знесилити, знеславити і т. ін.), з префіксом *обез-* (іноді *збез-*) (обезголювати, обезчестити, обезлюдіти, обеззубіти тощо — приклади з словника Грінченка). Префікс *зне-* дуже близький до *обез-*, але не завжди він рівнозначний з ним, так само, як і не завжди він є відповідний до російського префікса *обез-* (обеззброїти — але не «знезброїти», обезголювати — але не «знеголювати» і т. ін.).

Але деякі словники, опрацьовані за націоналістичними настановами, або обминають префікс *обез-*, або роблять префікс *зне-* майже монопольним для подавання відповідників до російських дієслів з префіксом *обез-* (*обес-*). Напр., в III т. Рос.-укр. словника (1927 р.) на рос. «обезглавить» не дано обезголювати (є в сл. Грінченка і загальноновживане), а дано стинати голову; на «обесчестить» дано збезчестити та інші (але не дано обезчестити, що є в сл. Грінченка).

А словник Загально-технічний (1928 р.) з націоналістичною метою відповідно до російських слів з префіксом *обез-* дав українські слова виключно з префіксом *зне-*: *обезвоживать* — зневоднювати; *обессеривать* — знесірчувати і т. ін. У Медичному словнику (1931 р.) відповідно до російського слова «обезво- лить» дано українське зневолити, що означає «зробити неவில்- ним», а не «зробити безவில்ним!» (до речі — такі слова, як «зне- воднювати», «знесірчувати» та ін., які ми маємо у великому числі в сл. Загально-технічному, вигадані, а не взяті з живої мови).

Отже обминання в українській мові слів з префіксом *обез-* [відповідно до рос. *обез-* (*обес-*)], коли такі слова існують у мові, є націоналістичне шкідництво. Звичайно, що це не виключає існування в українській мові слів з префіксом *зне-* (знеосібка, знешкодити тощо) або з іншими суфіксами, які семантично відповідають російським словам з префіксом *обез-* (напр., за- безпечити — *обеспечить*).

б) Іменники дієслівного походження на *-ування, -овання* (О. Ізюмов).

Питання про *-ування, -овання* забрало три засідання і викликало гарячі суперечки двох течій: перша — за форми на *-ування* у значенні процесу і *-овання* у значенні субстан- ціональному (наслідок, річ, час, місце) і друга — проти форм на *-овання*.

Друга група доводила, що форми на *-овання* стали куль- тивуватися тільки з 1928 р. і за джерело собі мали український правопис 1928 р. («малювання = дія і мальовання = малюн- ки — тільки з таким значенням», с. 25). Фактично ж цього роз- різнення жива мова не знала і не знає, і форма з *-овання* зале- жить лише від наголосу, а не зв'язана з різним значенням, че- рез що в сучасній мові маємо на кожному кроці змішування форм з *-ування* і *-овання*: підчас опрацювання; закінчив опра- цювання; витрати на доустраткування залізниці; перші асигну- вання включаються в бюджет, покидають Лондон з розчаро- ванням і т. ін. (приклади з «Комуніста» 1933 р.). Інші матеріали, як словник Грінченка, теж не дають підстав розрізняти *-ування* = процес і *-овання* = наслідок: напр., малювання в словнику Грінченка означає і дію і малюнки, а риштування означає: 1) «леса» і 2) «постройка лесов».

В наслідок обговорення питання ухвалена резолюція: Вва- жати основними формами літературної мови дієслівні іменни- ки (від дієслів на *-увати*) на означення дії і наслідку на *-ування*. З іменників на *-овання* із значенням наслідку залишаються

тільки ті, які в теперішній практиці набули широкого вжитку (напр., риштовання, угруповання, спростовання).

7) Відповідники до російських прикметників з складниками *-подобный, -образный, -видный* (Ярошенко В. — Сабалдир Г.).

Дуже важливе і складне питання про українські відповідники (особливо в термінології) до російських слів із складниками *-подобный, -образный* і *-видный*. В термінологічних словниках майже завжди відповідно до російських слів із цими складниками подаються українські прикметники з суфіксами *-уватий* (*-юватий*), або *-астий* (*-ястий*), *-истий*. Тільки в деяких випадках, де суфікс *-уватий* (чи інший) ніяк не може бути, дається відповідно до російських слів з *-подобный* (*-образный, -видный*) український прикметник з *-подібний*: напр., у словнику Загально-технічному: *М-образный* — М-подібний; *Z-образный* — Z-подібний тощо.

Але суфіксами *-уватий, -астий* можуть творитися прикметники з подвійним значенням — значенням рясноти і подібності (*дугуватий* — подібний до дуги; *кущуватий* — кустистий); отже прикметники з цими суфіксами навіть у зв'язному тексті можуть дати різне розуміння і тому вони незручні, особливо в термінології.

Слова з складником *-подібний*, обминалися в словниках, очевидно, не без певної націоналістичної тенденції відмежуватися від схожості з російською мовою і культивувати «своє одмітне».

Відділ ухвалив не обминати в українській мові слів із складником *-подібний*, дослідивши глибше питання про слова з *-подібний* і *-видний* в новій українській літературній мові, ліквідувати надмірне поширення суфікса *-уватий*, залишивши його як основний відповідник до російського суфікса *-оватий*.

8) Прикметники з суфіксами *-аль, -оз* (Ліперовська Н.).

Доповідь з'ясовує, що в мовній практиці (особливо словникової) у багатьох випадках можна помітити шкідливе обминання іншомовних прикметників з суфіксами *-аль(ний), -оз(ний)* і заміну прикметників з цими суфіксами штучно утвореними «українськими» прикметниками без цих суфіксів («пірамідний» або «пірамідовий» зам. пірамідальний, «артерійний» зам. артеріальний, «тифовий» зам. тифозний тощо).

Така лінія — обминання прикметників з суфіксами *-альний, -озний* і заміна їх навмисно утвореними прикметниками без цих суфіксів — спрямована на шкідливий націоналістичний відрив літературної української мови і української термінології

від живої української мови трудящих, а таксамо від мов інших народів Союзу, і мови російської зокрема.

9) Прикметники від іменників жін. роду на *-ка* (Горецький П.).

Щодо іменників жін. роду на *-ка* з попереднім приголосним (як «барка», «байка» і т. д.), то висловлювався погляд (у М. Гладкого), що прикметники від таких слів ні в якому разі не можуть творитися суфіксом *-ний*, тобто не можуть мати закінчення *-очний*, а творяться лише суфіксом *-овий*. Цей погляд здійснювався і в практичній праці, зокрема в словниках, які обминали прикметники на *-очний*, як слова з «неукраїнським наростком».

Тимчасом факти мови говорять: від іменників жін. роду на *-ка* з попереднім приголосним найчастіше маємо прикметники на *-овий* (спілка — спілковий, довідка — довідковий, річка — річковий...), рідко на *-аний* (копійка — копійчаний), але іноді маємо й прикметники на *-ний*. Доводи на це дає і сучасна мова, і матеріал давнішої мови, як напр.: баночний цех («Комуніст»), стрілочний пост та ін.; у словнику Грінченка маємо: зірочний (від «зірка»), карнавочний, копіяшний, люлешний (за нашим правописом треба: копієчний, люлечний); у словнику Уманця: барочний (від «барка»), ятошний (= яточний — від «ятка»), чарочний та ін.

Отже погляд, що суфікс *-очний* (у прикметниках від іменників жін. роду на *-ка*) є «неукраїнський», і практика штучного, всупереч фактам живої української мови, обминання прикметників із суфіксом *-очний* становлять по суті націоналістичне перекручення української мови.

Маючи в українській мові переважно творення прикметників від іменників на *-ка* суфіксом *-овий* і рідше *-ний*, треба зазначити, що іноді маємо від того самого слова прикметники з обома суфіксами: напр., чарка — чарочний і чарковий; голка — голочний і голковий; посадка — посадочний і посадковий та ін.

10) Іншомовні дієслова з префіксом *з-* і без нього (Горецький П.).

В термінологічних словниках (а за ними часто і в наукових виданнях) відповідно до російських дієслів іншомовного походження даються в українській частині дієслова двох видів — доконаного і недоконаного (з префіксом *з-*); напр.: «мобілізувать» — мобілізувати, змобілізувати, «организовать» — організувати, зорганізувати. Цим додаванням форм з префіксом *з-* до дієслів непрефіксованих на визначення доконаного виду дається думка, ніби в українській мові безпрефіксові форми мають лише значення недоконаного виду і що значення доконаного виду в українській мові може передати тільки форма з префік-

сом з-. Такою здебільшого стала словникова практика і навіть спрямована на це теорія (див. «Бюлетень УРЕ», № 1, с. 35).

Доповідь доводить хибність цього погляду і практики: в українській мові в дієсловах іншомовного походження може з'явитися для визначення доконаного виду префікс з- (мобілізувати — змобілізувати; редагувати і зредагувати), як це є часом і в російській мові (конструировать — сконструировать), але це не означає, що дієслова іншомовні без префікса з- мають лише значення недоконаного виду: вони зберігають двовидове значення. Тому безоглядне подавання (в словниках) відповідно до російських іншомовних безпрефіксових дієслів двох українських — безпрефіксового і з префіксом з- (для доконаного виду) безпідставне, механістичне і по суті тенденційно викривляє факти мови.

11) Іменники на *-івник* і прикметники на *-івний* (Якимів).

Доповідь на тему про іменники з суфіксом *-івник* показує, що в термінологічній роботі (а таксамо і в теорії — напр. «Бюлетень УРЕ», № 1, с. 36) пропагуються іменники з цим суфіксом — часто навіть супроти популярніших іменників на *-альник* та інших, як маємо це в указаному «Бюлетені УРЕ» (напр.: шліфівник, штампівник, зам. — шліфувальник, штампувальник, лампівник, зам. — ламповик тощо).

Аналогічне явище маємо з прикметниками на *-івний*. І тут словникова практика дуже часто дає штучно утворені прикметники на *-івний*, замість прикметників на *-увальний* (напр., «шліфівний» зам. шліфувальний; «паківний» зам. пакувальний, «шеретівний» зам. шеретувальний); крім того, прикметники на *-івний* у багатьох словниках стали штучно вживатися для обминання дієприкметникових форм на *-учий*, *-ачий* (відповідно до російських прикметників активних тепер. часу). Треба боротися з обома явищами — штучним культивуванням прикметників з суфіксом *-івник* супроти існуючих прикметників з іншими суфіксами (*-альник*, *-ик* тощо), а таксамо з штучним утворенням прикметників з суфіксом *-івний* (замість *-увальний* та ін.). Зокрема прикметники на *-івний* ні в якому разі не можуть бути відповідниками до російських дієприкметників активних тепер. часу на *-щий*.

Крім доповідей на вказані вище питання, були ще розглянуті: 1) прикметники з суфіксами *-астий*, *-истий* (скелястий — скелистий); 2) слова з складниками *багато-*, *много-*; 3) складені слова з *верхньо-*, *нижньо-* і *горішньо-*, *долішньо-*, з *товсто-*, *грубо-* тощо.

Крім розгляду словотворчих питань (розв'язання їх у великій мірі сприяло правильному розв'язанню питань термінології і знешкодження словників), відділ розглядав новий правопис 1934 р. (до його надрукування) і дала [так у тексті. — В. К.] на нього 86 зауважень (цей розгляд забрав чотири засідання).

Таксамо відділ розглядав і дав свої зауваження до ухваленої НКО географічної, математичної і фізичної термінології для стабільних підручників (два засідання).

Відділ протягом 1934 р. мав 34 засідання.

За перший квартал 1934 р. у відділі української літературної мови прочитані доповіді:

1. Націоналістичне шкідництво в синтаксі української літературної мови (тт. Горецький П. і Кириченко І.).

2. Націоналістичне шкідництво в українському правописі (тт. Губаржевський І. і Лоюк).

3. Про укладання Академічного Словника української мови (т. Синявський О.).

4. Рецензія на «Курс української мови для Педвишів» (рукопис) О. Синявського (бригада з тт. Бабака В., Василевського Ст., Горецького П., Грищенка І., Сабалдира Гр.).

5. Мова українських перекладів творів Леніна (т. Рудницький Є.).

Відділ мови і мислення

Відділ мови і мислення утворено з початку 1934 р. як нову наукову одиницю в складі Інституту мовознавства. Праця відділу спрямовується на піднесення рівня науково-теоретичної роботи Інституту мовознавства, на нещадне викорінення буржуазно-націоналістичних концепцій в теорії і в практиці мовознавства, зокрема наслідків націоналістичного шкідництва на українському мовному фронті. В основу науково-дослідної роботи в галузі мовознавства відділ ставить методологію марксизму лєнінізму [так у тексті. — В. К.], детальне вивчення висловлень Маркса-Енгельса-Лєніна-Сталіна про мову й мислення. Спрямовуючи мовознавчі дослідження також на якнайбільше використання і застосування на конкретному мовному матеріалі досягнень нового вчення про мову акад. М. Я. Марра, відділ ставить своїм завданням вивчення проблем мови й мислення в нерозривному зв'язку з історією суспільних форм та форм матеріального виробництва. На своїх наукових засіданнях відділ заслухав такі доповіді:

1. Ленін і Сталін про мову й мислення (Грищенко І. Я.).

Петро Горецький

НАЦІОНАЛІСТИЧНІ ПЕРЕКРУЧЕННЯ В ПИТАННЯХ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВОТВОРУ

(Читано на засід. Секції сучасної української
літературної мови 27.X 1933 р.)

«Ми, комуністи, зараз будуємо культуру — ми будуємо українську культуру, але, будуючи українську культуру — ми встановлюємо, що пануюча роль в цій культурі належить, мусить належати робітничому класові і що в процесі будівництва української культури буржуазну культуру ми будемо викривати, ми будемо з нею боротися».

КАГАНОВИЧ.

З часу перемоги Жовтневої революції на Україні широко розгортається в Українській Соціалістичній Республіці під проводом комуністичної партії на основі ленінської національної політики національно-культурне будівництво і творення соціалістичної змістом, національної формою пролетарської української культури. Цей розвиток національно-культурного будівництва і творення пролетарської соціалістичної української культури викликають шалений опір класово ворожих елементів, зокрема в галузі мовного будівництва, в ділянці мови, цього надто важливого знаряддя культурного будівництва і творення пролетарської культури. Виступаючи і борючись проти соціалістичного будівництва і розвитку пролетарської української культури, буржуазні націоналістичні, петлюрівські елементи намагаються спрямувати цей розвиток на буржуазний шлях. Таксамо в галузі мовного будівництва вони прагнуть, супроти розвитку пролетарської мови, як зброї класової боротьби пролетаріату і знаряддя соціалістичного будівництва, створити своє буржуазно-націоналістичне мовознавство, яке мало б служити знаряддям розвитку буржуазної української культури, яке мало б служити знаряддям експлуатації буржуазією широких мас трудящих. Класово-ворожі елементи розгорнули націоналістичне шкідництво і на мовному фронті, в галузі мовного будівництва в найрізніших його ділянках — в лексиці, в складанні термінологічних словників, у граматиці — в синтаксі, в стилістиці, фразеології сучасної літературної мови, в правописі, зокрема в словотворі.

Григорій Сабалдир

ПРОТИ БУРЖУАЗНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ І ФАЛЬСИФІКАЦІЇ

(С. Смеречинський, Нариси з української синтакси
в зв'язку з фразеологією та стилістикою,
«Радянська школа», 1932 р.)

«Существо уклона к местному национализму состоит в стремлении обособиться и замкнуться в рамках своей национальной скорлупы, в стремлении заглушать классовые противоречия внутри своей нации, в стремлении замкнуться от великорусского шовинизма путем отхода от общего потока социалистического строительства, в стремлении не видеть того, что сближает и соединяет трудящиеся массы национальностей СССР, и видеть лишь то, что может их отдалить друг от друга.»

«...Опасность этого уклона состоит в том, что он культивирует буржуазный национализм, ослабляет единство трудящихся народов СССР и играет на руку интервенционистам.»

СТАЛИН

(«Отчет Центр. комитета XVI съезду ВКП(б)»,
с. 86).

У своїй короткій рецензії ми маємо на меті виявити класову ворожість націоналістично-буржуазного мовознавства, виявом якого є згадана праця Смеречинського, неспроможність цього мовознавства подати дійсну оцінку мовних фактів і освоїти мовний процес взагалі, а особливо мовний процес пожовтневої доби.

Жовтень викликав до життя гноблені за царату національні культури, знищив разом з тим і всі перешкоди, що їх створював царат для мовного розвитку різних націй. Українська мова не була винятком з цього. Тому українського мовознавства, як науки, і синтакси зокрема, до Жовтня фактично не було. Жовтнева революція знищила соціально-політичний і національний гніт, створила всі умови для буйного розвитку національної формою і соціалістичної змістом пролетарської культури. Школи — нижчі, вищі й середні, преса, художня література, театри і інші культурно-освітні установи — красномовні свідки розвитку ленінської національної політики на Україні. Але у цій грандіозній роботі трудящі маси України натрапили на великий опір класового ворога, що всіляко намагався й ще

намагається перешкодити національно-культурному будівництву на Україні. Особливо гострих атак зазнав розвиток української соціалістичної культури від буржуазних українських націоналістів. Згадана праця С. Смеречинського є чимале кільце в цілому ланцюгу націоналістичного шкідництва. Початки цього ланцюга ховаються досить глибоко. Українізація різних установ, преси, школи вимагала найрізноманітніших відповідей на різні питання, що виникали в процесі щоденної роботи. Крім моментів правописних, потрібно було дати термінологію, форми ділового листування, переклади різних фразеологічних зворотів, щоб задовольнити в першу чергу вимоги українізації. Мільйонні маси трудящих вимагали приступної науково-популярної літератури, творів красного письменства; школа — різних підручників; наукові установи — певної термінології з свого фаху. От оці всі потреби суспільства і треба було задовольнити негайно. На це переважно й була спрямована головна увага тогочасного українського мовознавства. Але поряд із продукцією, яка справді задовольняла потреби трудящих, ми мали й цілий ряд праць ворожих, націоналістичних.

До них у першу чергу належить праця О. Б. Курило «Уваги до сучасної української літературної мови», що вийшла з друку першим виданням на початку 1920 року. Праця О. Курило, безперечно, є синтез націоналістичних синтаксичних і фразеологічних правил. Курило застерігає, що

«сучасна українська наддніпрянська літературна мова... своєю складнею та фразеологією, почасти й словотвором, мало нагадує українську народну мову; вона намагається йти шляхом російської наукової мови з її здебільшого далеким від народного складом фрази» («Уваги», II вид., Передмова).

I щоб

«визволити український народ з темряви, піднести його культурний рівень...»

українська інтелігенція

«повинна вчитися від народу висловлювати його думками, його психологією мови наукові правди» (Передмова; підкресл. авторки).

Щоб обґрунтувати цю «теорію», Курило подорожує по глухих селянських закутках, вишукує там різні архаізми, видаючи їх за справжню українську мову. Твердження О. Курило, на жаль, досить довгий час були незаперечним каноном синтак-

ської мови з російською; проведена уніфікація математичної термінології, ліквідовані зайві, непотрібні терміни; синоніми подавались в дуже рідких випадках.

Результати роботи бригади подаються у вигляді російсько-українського словничка. Цей словничок містить тільки ті терміни, які потребували тої чи іншої переробки. Терміни, які були розв'язані в СМТ правильно, до цього словничка не попали. В російському реєстрі ніяких змін не зроблено.

До складу бригади, яка переглянула СМТ, входили Д. П. Дрінов і П. О. Сабалдир. Фахову консультацію давав науковий співробітник інституту математики ВУАН проф. Можар. Остаточну редакцію словничка зробив Д. П. Дрінов, коло його технічного оформлення працювала лаборантка О. П. Дунаєвська.

Багато розв'язань, даних в словничку, переглянула й затвердила редакційна колегія НДІМ.

Математичний термінологічний бюлетень.

Виправлення до математичного словника ч. 1, 2, 3. ВУАН, Інститут мовознавства, № 2.— К.: Вуг. ВУАН, 1934.— С. 5—22

Проф. Михайло Калинович, Делчо Дрінов

ЛІКВІДУВАТИ НАЦІОНАЛІСТИЧНЕ ШКІДНИЦТВО В РАДЯНСЬКІЙ ФІЗИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

«...Класово-ворожі елементи вели, а подекуди й тепер ведуть контрреволюційну роботу на мовному фронті. Для цього вони поставили собі за завдання вилучити ряд слів, що потрапили із російської до української мови, а так само вилучити з української мови слова спільні в українській та російській мові; подекуди вороги пролетаріату почали замінити загальновідомі терміни на штучно вигадані слова, незрозумілі широким багатомільйонним українським масам. Петлюрівські елементи, що позасідали в деяких наших наукових інститутах, хотіли відірвати термінологію української мови від широких українських трудящих мас. Вони хотіли ізолювати українську мову від бурхливого процесу соціалістичного будівництва, від героїчної боротьби українських робітників та колгоспників за справу соціалізму.

проти буржуазних націоналістів-шкідників в галузі української наукової термінології і разом спроба ліквідувати наслідки їх атак і диверсій на мовному фронті, зокрема у фізичній термінології.

Фізичний термінологічний бюлетень. УАН, Інститут мовознавства, № 4.— К.: Вуг. УАН, 1935.— С. 3—19

ВИКОРИНИТИ НАЦІОНАЛІЗМ У ВИРОБНИЧІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Українські контрреволюційні елементи, що намагалися відірвати Радянську Україну від Радянського Союзу і віддати українських робітників і селян у поневолення польським і німецьким фашистам, спрямовували розвиток української радянської культури на рейки буржуазної культури. Особливо це виявилось на мовному фронті, надто в лексикографічній роботі, де українські націоналісти різних гатунків за всяку ціну намагалися спільні для російської і української мови слова, мовні конструкції, словотворчі елементи, вимову тощо сфальшувати і замінити широковживані в українській мові слова, звороти тощо вигадками. Українські націоналісти відкидали існуюче однакове в українській і російській мовах, але вишукували спільне з мовою чеською, польською, німецькою, — орієнтуючись у мові на буржуазну Європу, як і в літературі, мистецтві тощо.

Ця орієнтація на буржуазну культуру виявилася в запровадженні в українському правописі *ля, льо, г*, у запровадженні іменників жіночого роду відповідно до роду цих іменників в європейських мовах, як *аналіза, аніліна, туберкульоза, синтеза* тощо, наперекір тому, як ці слова вимовляють трудящі України.

Таксамо й творення української термінології було спрямоване на фальсифікацію української мови і водночас на відрив української мови від російської способом запровадження вигаданих слів, діалектизмів, застосування слів у іншому значенні замість слів спільних з словами в російській мові. Вигаданими словами, словами «припасованими», діалектизмами тощо засмічені всі термінологічні словники. До найбільше засмічених словників належить Словник Виробничої Термінології (Харків, Видавництво «Радянська Школа», 1931 р., с. 110).

Цей словник являє собою величезне фальшування, перекручення і викривлення української мови.

81.24к

Ш-37

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ

УКРАЇНСЬКА МОВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ДВАДЦЯТОГО СТОЛІТТЯ (1900-1941)

Стан і статус

СУЧАСНІСТЬ

1987

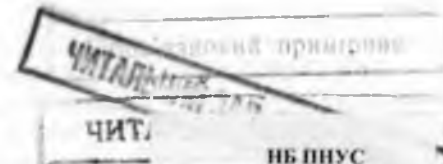
81.24к

Ш-37

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ

УКРАЇНСЬКА МОВА
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ДВАДЦЯТОГО СТОЛІТТЯ
(1900-1941)

Стан і статус

583666

СУЧАСНІСТЬ

1987

довозилися на Україну вільно й необмежено. Головною причиною відносного зменшення числа українських видань була, звичайно, політика уряду. Зниження абсолютних чисел пояснити важче. Тут, очевидно, відіграла роллю і відразу читача до творів, перейнятих офіційною пропагандою, та ще, як правило, й низького художнього рівня, і помітне зменшення самих читачів внаслідок розгрому інтелігенції та освіченіших кіл селянства.

За Постишева число російських газет почало зростати. За Хрущова вже кожна область мала російську газету поряд української («Нариси» 427). Якщо 1933 року вага російських газет становила 10,1%, то на 1940 рік вона досягає 22,2% (ЕУ 1, 993). Окрім того, велика кількість російських газет довозилася з-поза України, а деякі з них навіть друковано спеціальним виданням на Україні (напр., «Правду»). В багатьох випадках знову виринає доукраїнізаційний двоподіл село—місто, існування якого, підмічене Д. Лебедем, так палко заперечували в Скрипникові часи. Інколи він проглядав навіть у назвах газет: «Соціалістична Харківщина» і «Харьковский рабочий» у Харкові, «Чорноморська комуна» і «Знамя коммунизма» в Одесі і т. д.

Всі згадані явища відбивали, з одного боку, політичний курс, спрямований на поступове підірвання ролі української мови в житті країни, а з другого, певні настрої серед частини населення, що говорила по-українському: люди вважали непрактичним триматися мови, комунікативні функції якої дедалі вужчали, соціальний престиж якої невпинно падав. За цих обставин дивує не те, що українська мова змушена була відступати, а те, що вона розмірно цупко трималася. Можливо, саме тут слід шукати пояснення, чому деукраїнізаційні заходи стосовано так обережно й поволі, а русифікаційні — то й зовсім таємно. Навіть лютий терор проти української інтелігенції провадився тихцем. За винятком перших місяців Постишевської ери, про нього або зовсім не згадували, або згадували тільки побіжно. На це, безперечно, мусіло впливати

також небажання збудити відгомін за межами Радянського Союзу. В кожному разі головну мету Скрипникової політики — щоб нові робітники з селян, потрапивши в українські міста, зберегли свою мову — зведено нанівець. Прибулі з сіл опинялися в російськомовному оточенні, де їхня мова не була в пошані й виконувала лише найпростіші комунікаційні функції. Вони були приречені на денаціоналізацію. Ще більшою мірою це стосувалося до тих, хто піднісся на вищий щабель соціальної драбини: техніків, адміністраторів, пропагандистів. Повернувся давній ненормальний стан: українською мовою говорило лише село та інтелігенція гуманітарного профілю.

Політичний курс тридцятих років сильно вплинув і на внутрішній розвиток української мови. Ніколи досі мова не зазнавала такої суворой регламентації. Великою мірою це був прояв загальної для всіх ділянок життя тенденції того часу до централізації й однотипності; частково відіграли роллю настанови років українізації, коли впроваджувано сувору упорядкованість правопису (в широкому розумінні, включаючи морфологію й ортоєпію), термінології, синтакси й лексики. Це тенденція нормалізаторів української мови Скрипникової доби, але тепер їхні засади обернено проти них самих.

На процесі «Спілки визволення України» С. Єфремов, коли йому закинули «шкідництво на мовному фронті», слушно відповів: «Я гадаю, що взагалі шкідництво таке просто фактично неможливе через те, що коли шкідник затоплює шахту, він своєї візитної карточки не залишає, а тут, як чоловік складає словника, він ставить своє ім'я... Кожний, хто пише, хоче, щоб його читали якомога найширші кола. На мою думку, тут неможливе шкідництво» (Цит. з: Смаль-Стоцький 102 і далі). Не зважаючи на це, обвинувачення мовників двадцятих років в шкідництві повторювано до відрази.

Кампанія проти «шкідників» шаленіла понад два роки. Не лише мовознавці, а й політики брали в ній участь, включно з

Постишевим, Затонським і найактивнішим з усіх Хвилею, що забрав голос понад десять разів. Сигналом до наступу була стаття Наума Кагановича «Проти „народництва” в мовознавстві (Куди йде українська літературна мова?)», вміщена в першому числі «Прапора марксизму» за 1930 рік. Журнал був органом ВУАМЛІНу, партійної інституції, що протиставляла себе приборканій, але все ще неблагонадійній Академії Наук в Києві. Єврей з походження, росіянин культурою, автор корисної розвідки з історії активних дієприкметників у російській мові, єдиної його наукової праці, Н. Каганович присвятився питанням українського пуризму ще в той час, коли за спиною мовознавців стояв Скрипник, хоч його становище на Україні виглядало тоді ще ніби стійким і певним. У названій статті Каганович виступає ще з позицій, в головному близьких до позицій Синявського та інших представників протиетнографічного напрямку, але в набагато гострішому тоні і з апеляцією до так званого марксизму в мовознавстві. Каганович писав:

Для лінгвіста, а надто соціолога, марксиста, очевидно, що такий шлях [рекомендований Курило й Сулимою] неможливий. Гасло "назад до народньої мови" по суті консервативне й шкідливе.

І він кінчає:

Ця мова [українська літературна мова майбутнього] буде створена, звичайно, на ґрунті так званої "народньої" мови, та остання правитиме тільки за ґрунт, та ні в якому разі за всю будівлю. Ця будівля, ця справжня літературна мова являтиме синтез різноманітних елементів. Для цієї мови поживні й народні елементи, і "язичіє" [мова москофілів у Галичині], і газетна журнальна мова тощо. Такий є шлях усіх мов. Отакий є шлях і української мови (63, 64).

Не згадуючи прямо російської мови — тоді це не було ще прийняте — Каганович у суті речі обстоював звичні йому

форми російської літературної мови під виглядом протесту проти максималізму «народників».

Кілька місяців пізніше у тому ж «Прапорі марксизму» (1930, 3) надруковано статтю того ж автора під невинним заголовком «Кілька слів про словники». Спрямована проти Академічного словника, стаття побіжно нападає також на термінологічний словник з механіки. Каганович мав рацію, коли говорив, що Академічний словник спирається на дореволюційні джерела й нерідко нехтує нові слова радянського періоду та що деякі нові слова доби українізації є «псевдонауковими сурогатами» (124). Тон статті в порівнянні до пізніших писань самого Кагановича та до виступів його протектора Хвилі чи його підлеглих сприймається радше як стриманий. Однак в тексті знаходимо два вирази явно донощицького характеру: «наукове шкідництво» (124) і «українське буржуазно-національне [sic] хуторянство» (126). Останнє слово, вжите як синонім до *куркульства*, було в обставинах того часу серйозним політичним обвинуваченням.

За яких два-три роки, коли «викриття» Скрипника й українських мовознавців потрапить на порядок денний, смілива вилазка молодого героя відкриє перед ним двері до блискавичної кар'єри. Зненацька він опиниться на чолі підтримуваного владою походу проти пуристів, стане директором Інституту мовознавства в Києві, головним редактором новозаснованого журналу «Мовознавство», членом-кореспондентом Академії Наук (травень 1934. Полонська 2, 32), іншими словами — диктатором у ділянці української мови. А 1937 р. його заарештують і розстріляють. Правда, після падіння Скрипника спокійний, здебільша витриманий у стилі наукового обговорення тон політичного дебюту Кагановича видавався занадто м'яким. Тому автор вдається до самокритики, картає себе за недостатність (але не за невідповідність) підходу в 1930 році. Він тепер визнає, що мусів би тоді говорити не про «народництво», а про агресивний буржуазний націоналізм і що повинен був починати не дискусію, а просто погром.

Так з'являється третя стаття Кагановича в журналі «За марксо-ленінську критику» (1933, 10) з відповідним заголовком «Мовна теорія українського буржуазного націоналізму». Тепер автор твердить, що представники етнографічної школи в українському мовознавстві — Курило, Тимченко та ін. — «продовжували традиції СВУ» (37), що слово *народ* у їхньому розумінні рівнозначне слову *куркульство* (у чому, на превелике диво, вони нібито йдуть слідом Потебні й Фосслера — 34, 32), а праця Смеречинського — «розгорнена атака клясового ворога на розвиток української літературної мови, що відбувається під керівництвом партії за вказівками Леніна і Сталіна» (39). Нападкові на «буржуазний націоналізм» надано форми справжнього обвинувального акту з переліком сімох пунктів: 1) відкидання неологізмів революційної епохи; 2) відкидання «інтернаціональних» слів; 3) відкидання мовних складників, спільних з іншими мовами інших радянських республік, особливо російською; 4) намагання прищепити мовні складники клясово ворожого характеру; 5) намагання через мову розповсюдити февдальну й буржуазну ідеологію; 6) намагання запровадити штучні новотвори; 7) викривлене тлумачення багатьох понять, зокрема політичних, економічних тощо.

Безпосереднім приводом до третьої статті Кагановича був збірник «На мовознавчому фронті», виданий в Києві 1931 року. Це була перша публікація Інституту мовознавства Академії Наук, створеного 7 березня 1930 року замість Інституту української наукової мови та різних мовознавчих секцій і комісій Академії («Вісті ВУАН» 1930, 2, ст. 1 і далі). Директором Інституту і редактором збірника був Г. Ткаченко, член партії. Переважна частина статтів збірника була присвячена критиці попередньої роботи Академії в ділянці мовознавства з позицій нових політичних вимог (і фразеології, як видно з самої назви видання).

«Програма» Ткаченка мало чим відрізнялася від «програми» Кагановича. Як подано у «Вістях ВУАН» (1930, 4) Ткаченко писав:

Пролетаріят, забравши на Україні владу до своїх рук, приніс із собою й свою мову, свою фонетику, лексику, фразеологію. Широко користуючись з надбань попередніх клас, пролетаріят, починаючи з правопису, розуміння окремих слів, — усе пристосовує до своїх потреб, до потреб найширших мас трудящих (ст. 12).

Звідси його обіцянка, що Інститут мовознавства «на заводах перед робітничою масою [...] періодично даватиме звідомлення про свою роботу» (ст. 16). Ткаченкову програму, однак, тепер визнано помилковою (отже, буржуазно-націоналістичною за фразеологією того часу), бо його критиці, як говориться, бракувало гостроти, а в нього самого не вистачало відваги вигнати з Академії старих мовознавців та знищити їхні праці. У згаданій декларації Ткаченко говорив про потребу «відібрати з старого складу мовознавчих установ тих, що мають кращу кваліфікацію та щиро беруться будувати радянську науку» (ст. 17). Відповідно до такої постанови надруковані томи (1-3) Академічного словника рецензували О. Курило (т. 2), В. Якимів, М. Калинович та О. Синявський, а дослідження з діалектології — Курило. Також, відкидаючи погляди Смеречинського, Ткаченко вважав його книжку з синтакси корисною збіркою матеріалів. Такий підхід і такі співробітники викликали безоглядний гнів Кагановича. Він бажав — як того бажала партія — всю роботу мовознавців при Академії спаллювати й викинути геть, усіх співробітників звільнити й ліквідувати (що тоді зрештою й трапилося).

Третя стаття Кагановича, на відміну від двох перших, не була вже ізольованим голосом зухвальця. Вона була частиною вміло організованого фронтального наступу проти «націоналізму» й «шкідництва» в мовознавстві. Якщо оминати брутальну лайку виступів Постишева, то кампанію на трохи вищому професійному рівні розпочав Хвиля статтею в «Комуністі» з 4 квітня 1933 року «За більшовицьку пильність на фронті творення української радянської культури» (передрукована в «Мовознавстві» 1934, 1). 25 квітня 1933 р. при

Наркомосі створено Комісію для перегляду роботи «на мовному фронті» під головуванням Хвилі. (Дві резолюції Комісії — одна загального характеру, друга присвячена термінології — надруковані в «Мовознавстві» 1934, 1, ст. 15-21). Два дні пізніше, 27 квітня, у «Правді» з'явилася далеко не професійна кореспонденція якогось Бор. Левіна з Києва «Так орудували буржуазні націоналісти», яка безоглядно нападла на «групу петлюрівської інтелігенції... Олену Курило, проф. Тимченка, Драй-Хмару, Шелудька та інших», які діяли, мовляв, «в зоологічній ненависті до всього, що прийшло з російської мови». Відповідальність за це кореспондент «Правди» покладав на нового директора Інституту: «Це під крильцем комуніста Ткаченка зібралася буржуазно-націоналістична група». Протягом того самого 1933 року Хвиля оголосив ще одну статтю: «На боротьбу з націоналізмом на мовному фронті» (в «За марксо-ленінську критику», ч. 7) і видав книжку «Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті» (Харків). З 1934 року кампанію перебирає «Мовознавство», новозаснований орган (піврічник) Інституту мовознавства; до п'ятого числа його редактором був П. Мустяца (молдаванин), з п'ятого Н. Каганович (Г. Ткаченко зник безслідно). Після редакційного звернення перше число відкривалося передруком статті Хвилі, двома резолюціями Комісії при Наркомосі та статтею Ст. Василевського «Добити ворога», тон і спрямованість якої мало чим відрізнялися від статті Хвилі.

І Хвиля, і його Комісія, і Василевський радили ті самі практичні заходи: провести чистку серед мовознавців і в мовознавчих установах; вилучити з ужитку всі праці «буржуазних мовознавців» у ділянці термінології, лексикографії й синтакси; переглянути правопис; підготувати нові словники, загальні й термінологічні. Головну хибу дотеперішньої роботи Хвиля вбачає в тому, що «особливо велику шкідницьку роботу провели українські націоналісти на мовному фронті, намагаючись відірвати розвиток української мови від мови російської» («Знищити...», 4). Основний удар був спрямований проти

представників етнографічної школи в українському мовознавстві: Курило, Тимченка, Смеречинського й Шелудька, а також Сулими, яких названо «посіпаками буржуазії в її боротьбі проти пролетарської революції», які плекають «фашистсько-інтервенціоністські пляни» (Василевський 29, 18), але згадано й багатьох інших. (Дивись довгий список «шкідників» у «Мовознавстві» (2, 41), до якого потрапили й деякі представники поміркованого напрямку: О. Синявський, Л. Булаховський. Список склали П. Горецький та І. Кириченко). Хоч закиди були безглуздими, але спростувати їх не було змоги. Обвинуваченим не дозволялося прилюдно виступити в самообороні, а ті їхні праці, що мали б бути об'єктом оборони, негайно вилучувалося з ужитку. Вчених, не оголошуючи, звільняли з роботи, заарештовували і, дуже часто, розстрілювали. Редакційний вступ до «Мовознавства» закликав лінгвістів «раз назавжди покінчити з старими буржуазними філологічними традиціями в праці і вийти з кабінетів на заводи, в цехи, на колгоспні лани». Ближче до фаху був закид наміру впровадити у широкий вжиток те, що названо льокалізмами, регіоналізмами, архаїзмами та невдалими неологізмами (Резолюції НКО, «Мовознавство» 1, 18).

За статтями загального характеру, де закликалося нещадно викорінювати зло, ішли статті конкретнішого змісту. П. Горецький обстоював наростки *-нн(я)*, *-тт(я)* і *-к(а)* у віддієслівних іменниках; *-чик* і *-щик* у назвах дійових осіб; *-видний* у прикметниках з ознакою подібності; *-ур-* в запозичених дієсловах, — з яких усі, крім перших двох, перенесено з російської мови («Мовознавство» 1, 37-57). Г. Сабалдир виступав проти архаїчних синтаксичних конструкцій, які пропонував відновити Смеречинський («Мовознавство» 1, 53-67). Д. Дрінов пропонував уживати деякі географічні назви в російській формі («Мовознавство» 5, 43-51). О. Бабенко домагався того самого для фізичної термінології («Мовознавство» 5, 53-57). Частина статтів була присвячена критиці мови окремих письменників або, щоб показати, як не треба писати (В. Бабак про Остапа Вишню в «Мовознавстві» 3-

4, 49-60; Каганович про переклади Ленінових творів, там таки, 9-24), або, навпаки, щоб піднести «пролетарського письменника» (В. Масальський про І. Кириленка, там таки, 25-47). Інститут мовознавства випустив у тому самому дусі кілька брошур, «викриваючи буржуазний націоналізм» (напр., Н. Солодкий — «із спостережень над синтаксою сучасної української газетної мови»; К. Німчинов — «Проти націоналістичного шкідництва в синтаксі української літературної мови», обидві в Харкові 1934), і невелику збірку статей («За якість художньої мови», Харків 1934, 94 ст.) Кагановича, О. Фінкеля, М. Тетієвського, О. Матвієнка про мову декотрих «пролетарських» письменників (Микитенка, Корнійчука, Головка, книжок для дітей). Одночасно громили істориків української мови й етимологів, розправлялися з «буржуазним націоналізмом» в мові молдавській і в мовах тюркських, але ці питання виходять за межі цієї праці.

Теоретичний рівень тодішніх виступів був низький, вони нічим не збагатили загальне мовознавство. Єдиним істотним пунктом у них було намагання наблизити українську мову до російської, але це справа політична, не наукова. На додаток ще й сама ціль критичних сальв, етнографічна школа двадцятих років, не була сильна в теорії. Її напрям визначило романтично-емоційне та народницько-патріотичне наставлення; воно заступало послідовну філософію чи теорію, а це не давало ґрунту для теоретичних дискусій. Єдина спроба такої дискусії — у статті О. Фінкеля «Термінологічне шкідництво і його теоретичне коріння» («Мовознавство» 2), скерованій головне проти Т. Секунди й Ф. Калиновича, — не склала іспиту в теоретичній частині. Згадавши теорію Гумбольдта й Потєбні про внутрішню форму слів (69), Фінкель пробує довести, що терміни без виразної внутрішньої форми мають перевагу, бо вільні від зайвих асоціацій (70). Це питання спірне, але автор навіть не зумів його правильно поставити. В дійсності як етимологічно прозорі, так і етимологічно непрозорі терміни мають і переваги і вади. Звичайно, однаке, коли слово стає терміном, воно розриває свої етимологічні

зв'язки. Так *комету* по-словінськи називають *repatica* (від *per* — «хвіст»), але ледве чи астроном, вживаючи слова, згадує про котячі й собачі хвости. Коли угорець називає *етнографію* *néprajz* (від *per* — «народ» і *rajz* — «опис»), що буквально означає «опис народу», то «конкретність» слова не перешкодить цьому мовцеві бути добрим ученим. У Фінкелевій статті наведено деякі порівняння з чеською й польською мовами, але вони вихоплені з праці Секунди і не систематизовані, випадкові. Зовсім не згадуються термінологічні проблеми в таких країнах як Латвія, Литва, Фінляндія, Югославія, Індія, арльські країни тощо. Раз-по-раз автор зривається з наукового тону і впадає в дешевий журналізм, що межує з політичним доносом.

Навіть кількісно писання такого типу не були великі. Мабуть, якби зібрати докупи все написане, то вийшла б одна книжка звичайного розміру. Але ці виступи передруковувала кожна газета, кожен журнал, їх видавали масовими накладками, їх безнастанно цитували, на них безперестанку посилалися. Так творилася гнітюча, задушлива атмосфера.

У своїй позитивній програмі «Мовознавство» орієнтувалося на марризм. Але оскільки послідовників теорії Марра на Україні не було, навіть сам Каганович до них не належав, то прогалину заповнювали переклади з російських марристів. Єдиною спробою оригінальної роботи була слабенька доповідь В. Бабака на конференції молодих учених «Про деякі питання історичного розвитку української мови» («Вісті АНУкр. РСР» 1936, 1, 185-195). Та ще 1935 року Інститут мовознавства опублікував антологію Маррових текстів «Нариси з основ нового вчення про мову», що її уклали М. Сугак та І. Зборовський, не додавши нічого власного. Низький рівень перших п'ятьох чисел «Мовознавства» найкраще можуть проілюструвати статистичні дані. Якщо поділити вміщений матеріал на три категорії: політичні доноси, теорія Марра й наукові розвідки, то виявиться, що першій приділено 333 сторінки, другій — 74, а третій — 37 (хроніку і списки фахових термінів не враховуємо). Оскільки за керівництва Кагановича

наукові книжки не друкувалися, а «Мовознавство» було єдиним органом, де мовознавці могли вмістити свої праці,⁶⁵ то не буде жадним перебільшенням сказати, що розвиток мовознавства на Україні цілковито загальмовано.

Без сумніву, Хвиля вважав перегляд правопису за найнагальніше й найважливіше завдання. Його виконано в дуже короткий час. У відміну від попереднього новий правопис прилюдно не обговорювали, тільки Хвиля зробив з цього приводу кілька заяв. Хто переглядав правопис, не відомо. Найімовірніше це був Каганович. Газети й інші видання перейшли на новий правопис негайно — у травні 1933 року, — ще до його публікації і непідготовані читачі опинилися перед доконаним фактом. Вражені викладачі й студенти раптом виявили, що правила, яких вони дотримувалися, не дійсні, а які дійсні, — не знати. Спочатку правила опублікували в малопоширеному журналі «Політехнічна освіта» 1933, 6 (див. Гольденберг і Королевич 180). Окремою книжкою вони з'явилися наприкінці 1933 року: «Український правопис».⁶⁶

65. Кілька брошур, спрямованих проти націоналізму в мовознавстві (Солодкого та інших, згаданих вище), не відрізнялися ні тоном, ні науковим рівнем від статей у «Мовознавстві». Своєрідним був збірничок «Мова робітника» під редакцією Н. Кагановича (автори: Каганович, Л. Догадько, В. Невзорова, З. Веселовська й І. Журба). Це поверхові спостереження мови начебто робітників харківського Паротягобудівельного заводу. Там, де увагу скупчено на українській мові, а не на загальних проблемах мови в Союзі, можна припустити, що зібрані дані в дійсності мали за основу мову тих селян, що в ті роки масово прибували на виробництва (щось на зразок «призову робітників-ударників у літературу», як його описує В. Гришко в журналі «Сучасність» 1980, 2, 70-95). 64-сторінковий збірничок не освітлює рис, притаманних мові робітництва на Україні. Риси ті не уклалися б у радянську ідеологічну схему, де пролетаріатові приділено провідну роль у політичному й культурному житті.

66. Сьогодні це видання мені неприступне. Радянські бібліографії його не подають, можливо, через передмову Хвилі, а подають тільки наступне видання 1936 р., що, здається, не мало істотних змін. Хвиля в

Як каже Хвиля («За марксо-ленінську критику» 1933, 7, 18), у старий правопис внесено 126 поправок, багато з них суттєвих, а розділ про чужі слова переписано в цілості. Там, де українські слова мали подвійні форми, перевагу надано формі, ближчій до російської мови. Наприклад, закінчення іменників жіночого роду з кінцевою приголосною в родовому відмінку однини змінено з *-и* на *-і* (*радості, солі*). Такі форми зустрічаються переважно в південносхідних діалектах, отже, якоюсь мірою мінялася говіркова база літературної мови. В деяких випадках запроваджено форми, яких немає в жадному більшому діалекті (напр., *імені* в родовому однини замість *імени*, як було). Прикметники, творені наростками *-ськ-*, *-зьк-*, *-цьк-* так підтягнуто до російських норм, що неможливо було сформулювати правило на українській основі. Сказано тільки, що слід дотримуватись «узвичаєної» вимови, а що ця вимова не українська, а російська, промовчано.

Правопис іншомовних слів майже повністю змінено на російський. Літеру *г* усунено цілком, так що, скажімо, Goethe перетворився на Гете. Правило, коли писати *л* чи *ль*, скопійовано з російського з усіма непослідовностями, зумовленими історичними впливами (Ісландія, але Фінляндія). Як згадано в попередньому розділі, на центрально-східній Україні позичені слова потрапляли до мови переважно в їхній російській формі, отже для мовців тієї — більшої — частини країни це була бажана іновація (чи радше повернення до старої практики). Але для західних українців, що здебільша засвоювали чужі слова в польській формі, це означало цілковите відкинення їхньої мовної традиції. На радянській Україні в ті роки розпалювано ворожнечу до всього галицького. Так Всеукраїнську Академію Наук перейменовано на просто Українську і всіх академіків галичан з неї виключено (див. розділ 6). Галичан, що жили в УРСР, майже

СРСР належить до категорії неіснуючих осіб. Див., напр., Гольденберг, Королевич 181; «Славянское языкознание» 1, 267.

без винятку заарештовано й фізично знищено. Хвиля («За марксо-ленінську критику» 1933, 7, 21) заходить так далеко, що обвинувачує «галицьку мову»(!) в тому, що вона просякнена чужими елементами, зокрема є в ній «багато впливів польської буржуазної культури».

Але новий правопис сягав далі, ніж це виправдувала мовна традиція будь-яких земель України. Навіть для тих слів, що мали форму, відмінну від російської ще до змін 1928-1929 рр., наприклад, *хемія*, *лямпа*, впроваджено російську форму, і тепер вони стали *хімія*, *лампа*. Хоч визнаючи наявність звука *г* у вимові деяких українських слів (звуконаслідуваннях, зукраїнізованих середньовічних запозиченнях), Хвиля («Знищити...» 69) викинув літеру *г* з української абетки. (Здається, до цього його спонукав Постишев). У кінцевому наслідку поспіль запроваджено або повну ідентичність українських і російських форм, або відповідність у відношенні один до одного. Єдиним істотним винятком було збереження узвичаєного так званого «правила дев'ятки». (Це правило вимагає, щоб лісля дев'ятьох літер — *д, т, з, с, ц, ж, ш, ч, р* — перед приголосною західноєвропейське *i* передавати українським *и*, а в решті випадків як *і*. Правило є в первісному правописі 1919 року, див. § 10). Загалом не набереється, мабуть, і десятка іншомовних слів, що зберегли звичну українську форму, як от *адреса*, *пошта*, *Європа*, тоді як по-російськи *адрес*, *почта*, *Европа* ([Европа]).

Щодо лексикографії, то новий Інститут мовознавства одержав завдання підготувати заміну Академічному російсько-українському словникові та всім вилученим тепер з ужитку термінологічним словникам. У хроніці «Мовознавства» часвід-часу згадувалося про роботу над новими словниками, їх мало з'явитися одинадцять (2, 143; 3-4, 165). І мали вони бути не тільки російсько-українські, а й англійсько-, французько- та німецько-українські. Жаден з них не з'явився. З термінології за Кагановича друкувалися лише так звані «термінологічні бюлетені», тобто списки українських відповідників до найрозповсюдженіших російських термінів, і коротенькі

словнички для шкільного вжитку. Термінологічних бюлетенів протягом 1934-1935 рр. вийшло п'ять (з ботаніки, математики, фізики, технології і медицини), їхні розміри коливалися від 24 до 82 сторінок, приблизно п'яту частину об'єму заповнювали теоретичні вступи, спрямовані проти «буржуазних націоналістів». Шкільних словничків за той самий час видано десять (з біології, ботаніки, географії, математики [два], хемії, анатомії, природознавства, зоології), мали вони від 35 до 212 сторінок. Єдиним термінологічним словником дещо вищого рівня був «Словник медичної термінології» (1936), на 220 сторінок.

Брак словникових видань завжди є безсумнівною ознакою, що мову придушено. У часи Хвилі, oprіч словників, бракувало теж монографій і посібників з української мови для дорослих. Крім «Порадника з українського правопису та пунктуації» О. Бондаренка і Й. Кудрицького, не видано нічого.

Обіцяний в заміну старого загальний Академічний словник не з'явився. Інститут мовознавства спромігся лише на «Російсько-український словник» С. Василевського та Є. Рудницького, за редакцією Василевського і П. Мустяци (Київ 1937). Цей словник аж ніяк не відповідав вимогам, які ставлять до академічних словників. Розмір його обмежений — 890 сторінок малого формату, розмежування значень слів недостатнє, фразеологія подана скупо, а посилянє на джерела немає, отже вибір слів довільний. Ясно, що упорядники дбали насамперед за те, щоб викинути всі «клясово ворожі» слова, а включити всі слова «революційні» і так оминуть можливість закиду в «українському буржуазному націоналізмі»: де тільки можна, вони вибирали (або запроваджували) слова, близькі до російських, і пропускали синоніми, що могли такому виборові перешкоджати. Це було тим легше, що впорядники взагалі не виявляли замилювання до синонімів, щоб не творилося враження, що українська мова може бути багатша на слова й семантичні відтінки, ніж російська. Чимало слів живцем перенесено з російської мови, надавши їм тільки відповідної фонетичної форми, напр., *грузовик*, *чужак*, *пригород*, *рисистий*; часто з кількох синонімів подано

лише ближчий до російського слова, напр., *двор* — *двір* (немає *подвір'я*, *обійстя*); коли двом російським словам *рыбак* і *рыболов* в українській мові однаково відповідає *рибалка*, то упорядники залишають його відповідником до *рыбак*, а для перекладу *рыболов* запроваджують в українську частину словника суто російське слово *риболов*.

Отже, словник майже ідеально відповідав ідеологічним вимогам. Хибою словника показалося одначе те, що він побачив світ у невідповідний час. Його поява збіглася в часі з падінням Постишева і новою хвилею терору, яка поглинула голову Ради Народних Комісарів П. Любченка, керівників Народного комісаріату освіти В. Затонського і А. Хвилю, а тепер мала поглинути їхніх помічників і поплічників. Наум Каганович теж підпав під хвилю нищення так само, як багато «пролетарських» письменників, яких він підносив, як от І. Микитенко, І. Кириленко та інші. Треба було ще і ще козлів відпущення. І словник став одним з них. Московська «Правда» відрядила до Києва спеціальних кореспондентів Т. Лільченка та Д. Вадімова. Вони дістали спеціальне завдання виявляти й викривати український націоналізм у Комуністичній партії України і навколо неї. Кампанія, яку 1933 року ініціював був Андрій Хвиля, тепер повторювалася, але цього разу, 1937 року, її вістря було спрямоване проти нього, А. Хвилі. Лільченко й Вадімов вислали кореспонденцію про український націоналізм, який нібито безперешкодно розпаношувався в українських музеях («Правда», 25 вересня 1937 р.), а далі вони виявили цей таки націоналізм у київській опері («Правда», 4 січня 1938 р.). Між цими двома кореспонденціями, 4 жовтня 1937 р., в «Правді» був опублікований допис, спрямований проти Інституту мовознавства, приводом до якого став саме «Російсько-український словник» 1937 р. Цей допис з'явився з підписом *Н. Кошевой*, правдоподібно псевдонім (і невідомо, чи під ним не ховалися ті самі Лільченко й Вадімов).

Допис Кошевого з'явився під назвою «Как „очищали“ украинский язык». Можна думати, що напад на словник був

тільки приводом для загального нападу на Інститут мовознавства. Але поскільки наукова продукція інституту майже дорівнювала нулеві і поскільки Кошевой, явно, розумівся аж надто мало в мовознавстві, а свіжо виданий словник був на похваті, саме він опинився під зосередженим вогнем. Репортер писав: «Українські націоналісти доклали чимало зусиль до того, щоб відірвати українську культуру від братньої російської культури і орієнтувати український народ на капіталістичний Захід, на фашистську Німеччину»; «...ворог народу Хвиля всі свої зусилля спрямував на те, щоб боротися з так званими „русизмами“, під якими часто розумілися зовсім законні та потрібні українські слова... Ця лінія Хвилі стала при підтримці ворогів народу Любченка, Попова та Кіплерога офіційною. Чотири роки „вичищували“ таким чином українську мову». (Кошевой явно не був поінформований про кампанію 1933 року і про «націоналізм» двадцятих років; на його думку, націоналізм почався 1933 року з Хвилею!).

Фактичного матеріалу, що мав би свідчити про націоналізм у словнику, кореспонденція подає дуже мало. Словник перекладав російські слова *управлять*, *верховный*, *батрак*, *торгаш*, *благодущие*, *злонравный*, *гонка*, *старейшина*, *лом*, *вльба*, *сюртук*, *луговой* і *служебные часы* українськими *көрувати*, *найвищий*, *наймит*, *крамар*, *безжурність* і *бвзтурботність*, *непутящий*, *гонитва*, *найстаріший*, *брухт*, *брила*, *сурдут*, *лучний* і *урядові години*. Кореспондент «Правди» жадав, щоб відповідні російські слова фігурували також в українській частині відповідних словникових гнізд. Другим закидом проти словника було те, що (ідучи за офіційно затвердженим правописом) словник дозволяв відмінити слова *бюро*, *дело* і почасти *радио* (в орудному відмінку одинини), що Кошевой називає «грубейшая вульгаризация». (У російській літературній мові ці слова невідмінні). Таким способом Хвиля і упорядники словника, каже нам Кошевой, прокладали шлях німецькій військовій інтервенції.

Обвинувачення були такі безглузді, що працівники Інституту мовознавства на чолі з Мустяцою (очевидно,

Кагановича там уже не було) наважилися в чемній формі відкинути їх, випадок винятковий у ті дні. Єдине, що вони визнали, це те, що слово *верховный* мало бути допущене також в українській мові. Суть питання полягала в тому, що до 1936-1937 року це слово в російській мові вживалося в словосполученні *верховный суд*, а це словосполучення в загальній практиці по-українськи віддавано як *найвищий суд*. Конституція 1936-1937 років запровадила новий урядовий орган, рос. *верховный совет*, і цю назву по-українськи віддано як *верховна рада*. У своїх виправданнях Мустяца і його співробітники стверджували, що словник був уже надрукований, коли з'явилася ця назва, і обіцяли виправити це відставання в наступному виданні словника.

Непогодження з «Правдою» в будь-чому було тоді нечуваною річчю. У числі з 29 грудня 1937 р. *Д. Вадімов*, уже під своїм ім'ям, відповів кореспонденцією «Русско-украинский словарь и его составители». Він повторив закид свого попередника (чи *aiter ego?*) Кошевого: «За вказівкою фашистських агентів Любченка та Хвилі буржуазні націоналісти витравлювали зі словника всяке [! — *Ю. Ш.*] слово, хоч трохи схоже на російське, інтернаціональні терміни, наповнивши словник ворожою нісенітницею». Упорядників словника названо «бандою шпигунів, що окопалася в Інституті мовознавства». Судячи з речення: «Більшість упорядників словника викрито як запеклих буржуазних націоналістів, зрадників батьківщини», слід думати, що впорядники і редактори словника в цей час уже були ув'язнені.

Словник був вилучений з обігу в книгарнях і книгозбірнях.

Десь у той самий час «Комуніст» започаткував напади на «Український правопис» Хвилі. Відшукати антиросійський дух у правописі було ще складніше, ніж у словнику. Фактичні закиди зводилися до написання слова *Європа* (мало б бути *Європа*, в погодженні з російською вимовою) і до правила про утворення складених слів типу *двоповерховий*, *треступневий*, що мали б починатися, на зразок російських, першим

членом у формі *двох-, трьох-* (рос. *двух-, трёх-*). Решту статті заповнили відомі загальники про шпигунів, фашизм, інтервенцію і т. п.

На цей час Інститут мовознавства був розгромлений, його співробітники, майже без винятку, заарештовані й заслані в табори примусової праці, або знищені, «Мовознавство» перестало виходити. Ситуація в мовознавстві нагадувала ситуацію в колах політичного керівництва України, описану раніше.

Тут варто відхилитися від теми і сказати кілька слів про штати мовознавчих інституцій Академії. Після великої чистки 1929 року, коли готувався процес «Спілки визволення України», лише горстку співробітників Інституту української наукової мови, що zostалися на волі, прийнято до Інституту мовознавства, який заступив зліквідовану установу. Ніхто з них не пережив чистки 1933 року. Новий персонал Інституту мовознавства зметено в 1937-1938 роках, з усього складу лишилося двоє: І. Губаржевський і І. Кириченко. Єдине імення, що згадується у всі три періоди — П. Горецький. Але і цьому не можна вірити. Горецького заарештовано десь коло 1932 року, і довгий час він не міг працювати як науковець. (Список співробітників Інституту подає Полонська 2, 169 і далі. На жаль, подані там відомості часто непевні). Тяглість розвитку українського мовознавства перервано.

Не було тепер нікого — в буквальному розумінні, — хто міг би переглянути правопис Хвилі. А мова мусіла бути «очищена» від «націоналістичних перекошень» Хвилі й Кагановича. За таких обставин ініціативу перебрали на себе редактори мови партійних видань. Про цю практику, скільки відомо, не згадує жадне офіційне джерело, але авторові доводилося бачити списки заборонених слів, що виходили від редакторів мови газети «Комуніст». Списки розсилено до всіх періодичних видань, а, можливо, і на інші адреси. Вони склалися з двох стовпчиків. Над першим стояло: «Слова, яких не вживати». У другій колонці давалися заміники: «Слова, яких уживати». Нема що й казати: слова з другого стовпчика були набагато

ближчі до російської мови, ніж слова з першого. Ці списки ніколи не були друковані, але вони мали силу закону. Другим джерелом інформації про мовні норми були офіційні видання, зокрема офіційно апробований переклад «Краткого курса истории ВКП(б)». Російський текст цієї книжки схвалив, а частково і написав Сталін, а невідомий автор (чи автори) українського перекладу дотримувались оригіналу, наскільки було можливо. Інструкції про те, як виправляти мову, друкувалися тільки в виняткових випадках. Так Гольденберг і Королевич (246) згадують «Мовний бюлетень» (Київ) 1936, 1, складений на основі українських перекладів Ленінових творів (мені неприступний). Переважно такі інструкції розмножували на гектографі.

Хаос у мові сильно впливав на школи. Вчителі були вкрай збентежені й налякані, учні розгублені. Не триматися нового курсу було злочином, а триматися не було як, бо бракувало інструкцій. Складалося враження, що несталість взагалі притаманна українській мові, адже в російській мові нічого подібного не відбувалося, навпаки, вона суворо зберігала нормативність. Престиж української мови, і так уже невисокий, упав ще нижче.

З появою Хрущова й припиненням масового терору становище почало стабілізуватися. Наче символічно, до Інституту мовознавства призначають нового директора. Правда, М. Калинович не був спеціалістом з української мови, його фах був санскрит і романські мови, але бодай він був учений, а не партійний діяч. Та й Хрущова передусім цікавив порядок, а не плекання української мови й культури. Деякі присутні зміни стали відчутними трохи пізніше, по окупації Галичини й західної Волині у вересні 1939 р., коли ці землі офіційно приєднано до СРСР, а тим самим до Української РСР (за винятком Берестя, що відійшло до Білорусі). 1940 року окупація захопила й Буковину.

Пригадуючи небезпечні наслідки царської політики русифікації в Першу світову війну, уряд СРСР волів грати на патріотичних, тобто українських (і антипольських) почуттях

населення Західної України. Тому треба було створити враження, що за українську культуру й мову дбають і на «старій» радянській Україні, що вони там квітнуть. Полегші носили поверховий, радше символічний характер, ніхто не збирався справді спиняти русифікацію, проте, вони викликали деякі зміни.

Перелік урядових заходів може дати уявлення про те, в чому полягала і на чому кінчалася «нова» національна й мовна політика. Академікам-галичанам, викиненим з Академії 1934 року, повернено їхній статус. Щоб показати, як піклуються вченими й письменниками старшого покоління, розшукано академіка А. Кримського, що роками перебивався з хліба на воду в неласці й забутті, на грані ліквідації. Влаштовано йому в січні 1941 року бучний ювілей з нагоди 70-ліття, нагороджено орденом (але ні до якої праці не допущено, а швидко після вибуху війни замордовано). Інститут мовознавства відновив видання свого органу, правда, під іншою назвою: «Наукові записки»; перше число вийшло 1941 року. Л. Булаховського запрошено підготувати великий колективний огляд сучасної української мови (праця з'явилася як двотомник по війні). Ученому старшої генерації М. Грунському доручено переглянути правопис, і ще 1939 р. «Український правопис», четверте видання, пішов у продаж. Та, мабуть, найзнаменнішим було те, що недвозначно заговорили не тільки про соціальне, а й про національне визволення Західної України, і пропаганда вперше вдається до вислову «великий український народ» (напр., Хрущов у своєму звіті на XV з'їзді ВКП(б) в травні 1940 р., як подано в «Правді»): «Тов. Хрущов закінчив свою промову заздоровним тостом на честь *великого* українського народу, возз'єднаного під керівництвом товариша Сталіна в єдиній радянській українській державі» («Правда», 17 травня 1940 р.), — і в його словах: «возз'єднання *великого* українського народу в єдину радянську українську державу» («Правда», 18 травня 1940 р. — підкреслив я), досі цей епітет належав виключно російському народові, пор. виступ Хрущова на XIV з'їзді ВКП(б) два роки тому: «Український

народ... кровними узами зв'язаний з великим російським народом» («Правда», 16 червня 1938 р.).

Усе це мало декоративний характер і не вносило істотних змін у становище української мови. Правила «советської» української мови в оформленні 1939 року накинено галицьким авторам і учням без ніяких поступок (Wexler 153), якщо не брати до уваги, що в останньому «Українському правописі» були усунені деякі непослідовності й недоречності. Варто відзначити, що члени урядових та інших делегацій, які відвідували Галичину, Волинь і Буковину, зверталися до місцевих людей по-українському (але рідко вживали української мови між собою). Проте, навіть таке звернення якоюсь мірою впливало на статус мови. Поодинокі заціпілі мовознавці були такі залякані на той час, що не наслідувалися забирати голос, але дехто з письменників відважилися, хоч спустошення і серед них було загрозливе.

Як згадувалося в попередньому розділі, у добу українізації чимало письменників були незадоволені жорсткими нормами, які запроваджувано в літературну мову під впливом народницько-етнографічної школи. Формуючи правила, мовознавці етнографічної школи часто не враховували потреб сучасності, не зважали на вимоги, які ставило перед мовою життя. На 1937-1938 рр. становище радикально змінилося, але взаємне невдоволення кільчилося далі. І тепер мову безоглядно заганяли у вузьке річище, тільки цим разом ближче до російської, накидаючи спільні мовні елементи. Численні українські слова, фразеологічні звороти й синтаксичні конструкції були заборонені.

Письменники мали змогу протестувати і протестували тим, що вживали заборонених мовних складників. Так робив, наприклад, М. Бажан. Коли не менший авторитет у питаннях українського мовознавства як московська «Правда» наклала заборону на слово *брила* (про що вже була мова), Бажан уживає його в своєму офіційно схваленому перекладі «Витязя в тигровій шкурі» Шота Руставелі. Так чинили й інші і з цим, і з іншими офіційно небажаними мовними компонентами. Побіч

цього мовчазного опору стався принаймні один випадок «голосного» протесту. Ще до окупації Галичини й Волині Юрій Ільницький написав, а «Літературна газета» надрукувала його статтю «Народна мова» («Літературна газета» ч.34 з 4 липня 1939). Письменник відкрито протестує тут проти того, що він називає збідненням мови, коли редактори викидали численні слова й звороти, вживані в народі. Перевертаючи карти, Ільницький робить самих «очисчителів» української мови від «націоналістичних» слів націоналістами:

«В їхніх [націоналістів] інтересах було називати різні слова націоналістичними, щоб вибити з літератури народний дух, щоб письменник перестав служити народові».

«З легкої руки літредакторів газет і видавництв — будемо такі собі мовні курнички та й маємо їх як щось путнє».

«Історія мови — це історія народу. Мова народу — його душа, його гордість, минуле, сучасне й майбутнє... Любімо народну мову. Нема мови — нема письменника. Без сорому казка — ледачі ми до мови. Вона в нас бідна, пісна, безбарвна, неокочирна, глевка... Мови наших клясиків ми не вивчаємо. Мови народу — кукібної та охайної — не знаємо».

«Вчімося у народу. Вчімося у Сталіна».

Все тут сказано езопівською мовою. Під збідненням мови розумілася русифікація, під редакторами мови — мовознавці-реформатори, під мовою народу — українська мова, вільна від втручання радянських чинників. Ті, хто болів за цю мову, хто загинув за неї у чистках двадцятих і тридцятих років, тут не згадані. Та радянський читач, вихований на суворо контрольованих з центру штампах, умів відчувати найтонші нюанси. Без сумніву, статтю зрозумів не один.

«Літературна газета» спробувала організувати обговорення статті. В ч.36 за 16 липня 1939 р. надруковано чотири

відгуки, всі позитивні: поета М. Рильського («Давно назріле питання»), вчителя М. Олешка, журналіста Г. Сабати і студента П. Перепелиці. Рильський писав: «Система декретування, заборон і обмежень, система адміністрування ніяк не може бути корисна для розвитку мовної культури». Він не відкидав того, що було спільне для української й російської мов, але боронив також «польонізми» чи в лапках, чи без лапок. Він хотів, щоб словник, який готував Інститут мовознавства, подали для прилюдного обговорення.

Більше відгуків не друкували, а про статтю Яновського відтоді й досі ніколи не згадували. Очевидно, справу наказали замовчати. Але ні Яновського, ні редактора «Літературної газети» не покарали, а це свідчило про деякі зміни, особливо значущі після стількох років лютого масового терору.

Після окупації Галичини, Волині й Буковини населення радянської України мало можливість, хоч і дуже обмежену (для подорожі туди треба було дозвіл НКВД), відчуті цілковито відмінний статус української мови на тих територіях: розмовляти по-українському було ознакою гордості й виклику. Наступні роки показали, що чимало представників радянської, навіть комуністичної інтелігенції «заразилися» націоналізмом цього виду (і іншими видами також, включно з політичним). Досить пригадати, наприклад, драматурга К. Гупала, прозаїка Г. Стеценка, журналіста Й. Позичанюка — кореспондента газети «Комсомолец України». Всі вони відійшли від радянської системи й ідеології, а декотрі активно боролися проти них у роки війни. Такі зміни поглядів не набрали масового характеру, але те що вони взагалі були, є вельми показове.

Дванадцять років тому, в листопаді 1927 р., Лазар Каганович, говорячи про ставлення російського націоналізму до України, підсумував сказане в сімох пунктах. Їх варт навести повністю: Програма російського націоналізму, казав він, полягає —

- 1). У зменшуванні значення України, як частини

СРСР, в намаганні трактувати утворення СРСР, як фактичну ліквідацію національних республік;

- 2) у проповідуванні неутрального ставлення партії до розвитку української культури, в трактуванні її, як відсталой „селянської”, в протигагу руській „пролетарській”;

- 3) у спробах за всяку ціну зберегти перевагу руської мови у внутрішньому державному, громадському й культурному житті України;

- 4) у формальному ставленні до переведення українізації, що її визнається часто тільки на словах;

- 5) у практичному повторюванні шовіністичних великодержавних поглядів про так звану штучну українізацію, про незрозумілу народіві "галіційську" мову й т. д. і в культивуванні цих поглядів в середині партії;

- 6) у прагненні не проводити політику українізації по містах і серед пролетаріату, обмежившись тільки селом;

- 7) у надто тенденційному роздмухуванні окремих перекручувань під час переведення українізації і спробах виставляти їх як цілу політичну систему порушення прав національних меншостей (русських, євреїв) («Будівництво» 153).

Це читається як точнісінький опис постишевсько-хрущовської доби, хоч Кагановичеві ніколи не закидали, скільки відомо, ні націоналізму, ні найдрібнішого відхилення від сталінської «генеральної лінії». Справді, у ту добу вівся пляновий фронтальний наступ на українську культуру й мову, так само як на українську інтелігенцію. Те, що відбувалося, можна порівняти хіба до місяців першої радянської окупації України, тільки тепер воно набрало набагато більших масштабів. Наслідки були спустошливі. Багато людей русифікувалося; поширення української мови в містах і промислових центрах затримано; не в одного з тих, хто говорив по-українськи, загніздилося почуття страху й догідливості.

По літах приниження — це був тріумф російського шовінізму. В середині Радянського Союзу прилюдні одверто-антиукраїнські шовіністичні висловлювання не допускалися. За кордонами СРСР такої цензури не існувало. Якщо російські шовіністичні кола в Радянському Союзі лише *розуміли*, що криється за погромом української культури часів Хвилі, то російські шовіністи закордоном могли про це голосно говорити. Так, російський емігрант в Чехо-Словаччині доходить у своїй статті до того, що висловлює задоволення політикою Хвилі й Постишева (Jakobson 335, 341) і називає ідею українізації Кубані «chauvinistische Abweichung». На його думку, польонізм в українській мові небажаний, зате побажаний русизми (там таки, 341); у нього викликає захват правильно підмічена суть нової політики — «культурне зближення» «братніх народів» (там таки, 342) — чи не тому, що давало підставу уявити, як російська мова в майбутньому поглине українську.

Проте, якщо метою деукраїнізації було завдати смертельного вдару українській мові й культурі, то це не вдалося, бодай у той період. Цьому доказом була реакція частини українськомовної людности на окупацію Західної України. Уряд також це врахував, і в майбутній війні повернувся до патріотичних, майже націоналістичних гасел. Коротко кажучи, проблему двох мов на Україні — української й російської — тоді не розв'язано. Її відсунено на післявоєнні роки, і пересічна людина не знала, як вона розв'яжеться. Успіх радянської політики полягав не в цьому, а в тому, що країну завернено назад до передукраїнізаційного становища: селяни й гуманітарна інтелігенція проти робітників і технічної інтелігенції, дарма що склад кожної верстви радикально змінився, загалом, — не на користь української мови.

Новим у цей період було те, що наступ на українську мову ззовні, русифікаційний тиск на мовця, тепер сполучався з наступом на мову зсередини: саму структуру, основу безборонної літературної мови відкрито російським впливам і

позикам, а її діалектну основу зрушено на схід. Кількісно оцінити, якою мірою російські елементи справді продержалися тоді до української писемної мови, важко. Враження однаке таке, що їх не надто побільшало. Мовна політика періоду більше узаконила старі запозичення, ніж упровадила нові (поминаючи, звичайно, спільні для всіх мов Союзу советизми, які розносила російська мова). Основний склад української літературної мови ґрунтовних змін не зазнав. Це можна бачити, порівнявши літературні чи журналістичні тексти, скажімо, з 1925 до текстів 1935 або 1940 року. Головні здобутки коротких років незалежності чи напівзалежності України в основному збереглися. Куди більша різниця є, приміром, між мовою газет з-перед 1905-1917 років, з одного боку, і мовою газет, скажімо, 1925 р. (Це перше враження можна і треба перевірити на конкретному матеріалі). Не спостерігаємо також і різкого спаду галицьких складників у загальній (нетермінологічній) мові 1933-1941 рр.

Було, проте, одне явище, що могло стати вагітне наслідками. Проникання в українську мову церковнослов'янізмів, само собою, за посередництвом мови російської. В XIX ст. письменники — Шевченко, Куліш — вдавалися до церковнослов'янізмів, які згодом майже цілковито зникли з мови під впливом народників. Таким чином українська літературна мова оформилася була як мова *монолінгвальна* у протилежність *білінгвальній* російській, в якій церковнослов'янські компоненти грають дуже важливу роль і часто-густо вживаються, щоб досягти певного стилістичного ефекту. (Докладніше про згадані терміни див. у: Shevelov 1966, 166 і далі; 1977, 261 і далі). Тепер двомовна українська інтелігенція вдається до спокусливих із стилістичного погляду церковнослов'янізмів і впроваджує їх у мову на російський кшталт. Головним каналом розповсюдження таких слів були газети та твори декого з видатних українських поетів (напр., *чуждий, обезглавий, смрад* — у Тичини, 1936-1937; *сивоглавий, вражий* — у Рильського 1940; *звершує, отець, священний*,

істинний — у Бажана 1937-1938). У поезії церковнослов'янізми стали складовою частиною од, жанру, до якого заохочували і який насаджували за сталінських часів. Доплив зросійщених церковнослов'янізмів грозив змінити стилістичну структуру української мови. Але завершення цього процесу припадає вже на післявоєнні роки.

В. Західна Україна між двома війнами (1920-1939)

По Першій світовій війні західноукраїнські землі були поділені між сусідніми державами. В липні 1918 року Румунія окупувала Буковину. У травні 1919 року Польща захопила Підляшшя, Холмщину, українське Полісся й західну Волинь, а в липні того ж року завершила окупацію Галичини. Закарпаття, після короткотривалої окупації його різних частин чеськими, румунськими і угорськими військами у вересні 1919 року приєдналося до Чехо-Словацьчини. Відповідно до цього поділу розглядатимемо тут мовне питання.

В.1 УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ПОЛЬЩЕЮ

Однією з головних засад польської політики на українських землях було не допустити української єдності. Тому ставилися по-різному до українців-галичан і українців, що жили на територіях, які перед тим належали до Російської Імперії. Політика щодо цих останніх теж не була в усьому однаковою. Волинь, Полісся і Холмщина з Підляшшям кожне опинилось у дещо відмінному становищі. Так на Холмщині й Підляшші в тридцятих роках цілком заборонено українську пресу й видання, прилюдні виступи українською мовою, закрито товариство «Рідна хата» і його читальні, поставлено українську кооперацію під польський нагляд. Між Галичиною й іншими українськими землями створено своєрідний кордон. На ті землі галицька преса не допускалася, галицькі

1845
236
R 460
207

А. М. СЕЛИЩЕВ

Сп. 48 Фб
201-91
1438-4

ЯЗЫК
РЕВОЛЮЦИОННОЙ
ЭПОХИ

35
111 2941

ИЗ НАБЛЮДЕНИЙ
НАД РУССКИМ ЯЗЫКОМ
ПОСЛЕДНИХ ЛЕТ
(1917—1926)

ИЗДАНИЕ ВТОРОЕ

«РАБОТНИК ПРОСВЕЩЕНИЯ»
МОСКВА — 1928

Выхолащивание. Напр., «*выхолащивание марксизма*» (Камен., 194, Маркс. и ликвид., стр. 26), «*критика попыток ревизии и выхолащивания ленинизма*» («Изв.» № 291. 1925).

Головотяпы, головотяпство. — Как часто в практической работе приходится встречаться с изумительным *головотяпством*. Борьба с *головотяпством* нужна большая («Изв.» № 141. 1925). — Много писалось о *головотяпах* и *головотяпстве* в 1924 г. при ревизии советских организаций на местах (в провинции).

Похабный, похабщина, похабство.

Расхлябанность, расхлебанность. — Как бороться с *расхлябанностью*? («Пр.» № 95. 1926). Никакой *расхлебанности*, никакой небрежности, никакого *разгильдяйства* («Бедн.» № 832. 1921).

Совдурок. — У *совдурака* мозги устроены иначе, чем у обыкновенных людей («К. Пр.» № 111. 1926).

58. Большевицкое «заезжательство» в особенности резко выражается по отношению к противникам коммунистической партии и к лицам своей среды, нарушающим партийное единство. Три врага у русских коммунистов: активные представители других социалистических и демократических партий — «соглашатели», русская эмиграция и дипломатия других государств. По их адресу направлены самые «крепкие» словечки коммунистических деятелей, — словечки, вызванные теми или иными выступлениями противника. Эти слова должны были выразить с особой силой всю непосредственность настроения коммуниста. Но вследствие частого употребления эмоциональная значимость некоторых из этих слов и выражений утрачена: они стали употребляться, как обычные термины по отношению к тем или иным лицам и явлениям. Напр., если речь заходит о русской эмиграции, то она называется обычно *белогвардейская сволочь*; если говорят о социалистах-меньшевиках, то это говорят о *социал-изменниках, социал-предателях*; противо-коммунистические мероприятия того или иного правительства это — *махровая реакция империалистической клики*.

— Фантазия сладенького дурачка Каутского (Лен. XV, стр. 467). Каутский с ученостью ученейшего кабинетного дурака... вопрошает (Лен. XV, стр. 465). Каутскому приходится буквально *мошенничать* на каждом шагу, чтобы прикрыть свое *ренегатство*... Он показал здесь нечаянно свои *ослиные уши* (Лен. XV, стр. 454). Подобно слепому щенку, который случайно тычет носом то в одну, то в другую сторону, Каутский нечаянно наткнулся здесь на одну верную

мысль (Лен. XV, стр. 451). Но довольно! Надо бы написать особую брошюру, чтобы перебрать все перлы ренегатства у подлого ренегата Каутского (Лен. XV, стр. 427). Мерзавцы герои и вожди 2 Интернационала (Лен. XV, стр. 421). Чем объяснить это? Тем духом лакейства, которым пропитаны вожди II Интернационала, ставшие презренными сифантами на службе у буржуазии (Лен. XV, стр. 452). Теперь даже самые темные поймут, какую безмерно подлую измену социализму совершали меньшевики и с.-р. (Лен. XV, стр. 420). [Они—] сторожевые псы империализма (Лен. XV, стр. 406). Иностраные рабочие делегации [в СССР], воочию убедившиеся в беспримерной низости Каутского («Пр.» № 274. 1925). Выжившая из ума социал-демократическая пифия Каутский («Пр.» № 2. 1926). Такое сочетание предательства и лицемерия в одном естестве можно найти только у Томасов, этих блестяще-выдрессированных псов британского империализма («К. Пр.» № 111. 1926). «Социалистический Вестник» меньшевиков называется обычно «Социалистическим Сплетником», напр., в «Пр.» № 91. 1926; блудливым Сплетником» («Пр.» № 5. 1926). Мерзавцы болгарской социал-демократии («Пр.» № 139. 1925). Аксельрод печатает свои начиненные предательством статьи («Пр.» № 274. 1925). Вся черносотенно-кадетская сволочь со своими право-меньшевицкими и право-эсеровскими лакеями и наймитами («Кр. Мол.» № 3. 1922). [«Руль Гессена переименован в «Вруль», напр., «Изв.» № 245. 1924]. Ученые лоботрясы из «Руля» («Пр.» № 91. 1926). Теперь они [«Дни»] спят в Германии, хотя гадят и во сне. Придет время, потрясут их немножечко и там. И все увидят, как из розового халатца выпадет только жалкий комок слизи («Пр.» № 139. 1925). Всё это завтра станет достоянием всего мира и среди всей белогвардейской сволочи... («Пр.» № 295. 1925). Всякая белогвардейская сволочь потянулась на запах жареного («Изв.» № 21. 1925). Пробовала какая-то английская газета сбрехать насчет того... Выскочил в палате какой-то истерический джентльмен и завизжал («Изв.» № 107. 1926). Мы довольно хладнокровно взирали на беснование буржуазной печати, хотя моментами нас тошнило при виде бесшабашной клеветы и злобного воя разнузданных псов, напущенных на Советскую Республику («Изв.» № 94. 1925).

Румынское правительство самое подлое из всех существующих («Изв.» № 110. 1925). Если бы товарищи спросили меня, почему Япония держит свои войска на Северном Сахалине, то, отвечая на политическом языке, я не нашел бы слов для ответа[!]. Отвечая на простом языке, я бы сказал, что Япония держит на Северном Сахалине свои войска потому, что ведет разбойничью политику (Каменев. «Изв.» № 279. 1924). Бенеш... заболел видом запора. Извините за выражение, «советским запором». («Пр.» № 289. 1924). Тов. Каменев в своей речи задал еще вопрос о том, что такое передышка, на какой срок и т. д. Есть одно изречение,—оно невежливо и грубо, но слова из песни не выкинешь; оно говорит один дурак может больше спрашивать, чем десять умных отвечать (Лен. XV, стр. 181). Дошло до того что какой-нибудь сопляк хочет ее поставить ниже себя (из речей на XIV парт. съезде. «Пр.» № 2. 1926). *Гад, паразит*, а в малограмотной среде—*элемент*—применяются к неугодным, противоречащим партии лицам.—*Гады*,—говорим,—*элементы* («К. Пр.» № 162. 1925). Тут какой-то *паразит* за милицией кинулся. Является *мильтон* (Зощенко. Нервные люди).

4. Борьба, война и язык.

59. В языке революционных и советских деятелей очень много терминов военного происхождения. Эти термины обусловлены самым характером программной деятельности революционеров: борьба за освобождение трудящихся от эксплуататоров, от гнета правительственного режима. «Борьба», «беспощадная борьба», «решительный бой», «армия», «авангард», «линии», «ряды», «смотреть», «знамя» («красное») и др. испещряют речь революционных деятелей 1905 и последующих годов. Несколько примеров. Из прокламаций 1914 г.:—Да здравствует классовая *борьба* пролетариата (стр. 248). Мы должны *упорно и беспощадно бороться* за отмену сверхурочных работ (стр. 88). Пролетариат, связанный полной общностью интересов и единством задач *классовой борьбы* в единую международную армию (стр. 143). Товарищи рабочие! В этой грядущей революционной *борьбе* за счастье и свободу народа нам надлежит занять место *вождя* революции... Организуя свои силы для грядущих битв, сплачивая вокруг нашего *знамени* деревенскую и городскую бедноту, мы во главе их бросимся на *решительный* штурм царской монархии

Гарвардські українські студії 35, № 1-4 (2017-18): 187-212.

Українська мова в умовах тоталітаризму і тотальної війни

Юрій Шаповал

Події кінця 1932 - початку 1933 року дали зрозуміти, що під гаслом виправлення перегинів "українізації" комуністична влада готувалася відмовитися від цієї політики. Українізацію придумали не "націонал-комуністи". Перші спроби українізації почалися ще за часів Центральної Ради та Української Народної Республіки (УНР). Введення терміну "українізація" приписують українському історику Михайлу Грушевському.

Українізація як пролог до контрукраїнізації Більшовицька українізація тривала довше, ніж українізація, що відбувалася за часів Української Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР. Аналізуючи катастрофу, яка спіткала УНР, політичний і громадський діяч Микита Шаповал визначив головну причину краху УНР як відсутність кваліфікованих українських кадрів у всіх галузях державної, освітньої та військової роботи. Для Шаповала, як слушно зауважив історик Мирослав Попович, слово "українець" означало "етнічний українець", тобто не просто україномовний, але й той, хто політично підтримував незалежність України.¹ УНР дійсно зазнала поразки, але самим фактом свого існування вона продемонструвала державницькі прагнення українців. Цей факт не могли ігнорувати більшовицькі лідери, які зробили вибір на користь створення формально незалежної Української Радянської Соціалістичної Республіки. Вони взяли курс на "*коренізацію*", тобто українізацію, в Україні, за якого повторне виникнення мовного питання було неминучим.

Політика була офіційно започаткована на Дванадцятому з'їзді Російської комуністичної партії (більшовиків) (РКП(б)) у квітні 1923 року. Невдовзі стало очевидним, що, як це не парадоксально, їй судилося діяти як дестабілізуючий фактор. Так, її головним завданням було "укорінення" державної влади на місцях, підготовка, виховання та просування кадрів титульної національності, а також врахування національного фактору при формуванні партійного та державного апарату. Реалізація саме цього завдання потенційно несла в собі загрозу для унітарного державного устрою, оскільки мала здійснюватися під гаслом подолання великодержавного шовінізму, а передусім - призвести до формування місцевих етнічних еліт. Згодом ці еліти мали "закріпитися" на адміністративно-управлінських посадах

і престижні соціальні ніші; після цього неминуче мала змінитися парадигма їхніх відносин з центром - змінитися не в бік відкритого конфлікту, але, без сумніву, в бік хоча б формального визнання їхнього статусу, їхніх вимог певної автономії, поваги з боку центральних управлінських структур до ієрархії місцевих владних відносин. У певному сенсі спостерігався парадокс: З одного боку, тривав процес партійно-бюрократичної централізації, з іншого - збільшувалася кількість національно-територіальних одиниць, і до певного часу підвищувався їхній формальний статус. Ще більш небезпечним для режиму було те, що для неросійських народів СРСР "коренізація" означала на практиці дерусифікацію і підвищення перспектив (у тому числі мовних) у складі Радянського Союзу. Створення мережі шкіл усіх рівнів, закладів культури, газет і журналів, книговидання мовами титульних національностей - це лише деякі з ключових проблем, які тепер мали вирішуватися на місцях за офіційної державної підтримки. Комуністична партія (більшовиків) України (КП(б)У) реалізовувала цю політику у двох напрямках, підтримуючи українізацію і, водночас, надаючи максимальне сприяння розвитку національних меншин. На практиці цю політику реалізовував насамперед Народний комісаріат освіти УСРР. До 1931 року в місцях компактного проживання росіян, євреїв, німців, поляків, болгар, греків, чехів, албанців, молдаван, білорусів, білорусів і шведів було створено двадцять п'ять національних *районів* і понад тисячу національних сільрад.² У цих національних районах національна мова була дозволена в судах і діловодстві. Таким чином, коренізація не обмежувалася лише

українізацією, яка все ж таки стала домінуючою в Україні.

Незважаючи на те, що українізація була складним і досить специфічним явищем, вона була сприйнята представниками інтелігенції; в першу чергу, звичайно, людьми прокомуністичної орієнтації, але також і тими, хто прагнув розвивати національні традиції в рамках існуючої на той час держави. Не випадково, що завдяки зусиллям таких діячів, як академік Михайло Грушевський та інші, історичні та культурні події в Україні почали розглядатися як процеси, що розвиваються паралельно з історією Росії, а не як регіональний варіант останньої. Панас Феденко у своїй книзі "Український рух у XX столітті" писав: "Політика українізації... в початкових школах України. Після повернення Грушевського в Україну з еміграції у 1924 році Українська академія наук розгорнула широку діяльність. За кілька років інтенсивної культурної роботи були створені нові кадри української інтелігенції".³

Оцінюючи цю епоху, Георгій Грабович зазначав: "З багатьох джерел очевидно, що в очах широкого загалу такі інституції, як Українська академія наук, набули надзвичайно високого престижу. Таке ставлення до гуманітарних наук змогло, в принципі, стати парадигмою національного відродження взагалі, оскільки гуманітарний дискурс того часу, переобтяжений авторитарною та волонтаристською риторикою, зміг бути (принаймні, за своєю зовнішньою формою) дискурсом нетоталітарного суспільства, якщо не відкритого. Попри всі складнощі цієї епохи, в ній ми бачимо громадянське суспільство (яке, звісно, не мало шансів вижити в радянській державі); суспільство, засноване на справді патріотичному, україноцентричному консенсусі, в якому формальна ідеологія була підпорядкована ширшому усвідомленню національних завдань."⁴

Немає сенсу переоцінювати наслідки постановочної, контрольованої і загалом поверхневої "українізації". Однак не варто ігнорувати її досягнення: серед них - те, що українська мова утвердилася як мова, яку викладали людям, що навчалися читати і писати, незалежно від національності. Багато написано про розвиток мистецтва, особливо літератури, театру, музики, кінематографу, а також про заснування спеціалізованих закладів для вивчення гуманітарних і природничо-технічних наук.⁵

Серед інших зусиль, спрямованих на "відродження" української мови та впровадження її в найширші кола і верстви суспільства, виділяється робота з укладання термінологічних словників. Наприкінці 1921 року розпочав свою роботу Інститут української наукової мови (ІУНМ), створений шляхом злиття Правописно-термінологічної комісії Української академії наук з Термінологічною комісією Українського наукового товариства в Києві. У 1920-х роках співробітники інституту уклали кілька термінологічних словників (з геології, хімії, математики, педагогіки, психології та інших галузей); загалом вийшло друком п'ятнадцять словників, що містили термінологію різних наукових дисциплін. 5 листопада 1928 року директор ІУНМ Григорій Холодний у своєму виступі на засіданні Ради Всеукраїнської академії наук (ВУАН) наголосив, що місія інституту не може обмежуватися лише словниковою роботою: "Якщо незаперечною аксіомою стає формула, що добра наукова термінологія є ознакою культурної зрілості нації, то не менш очевидним стає для нас і зворотний бік цієї формули: розвиткові науки та оволодінню нею великою мірою має сприяти добра наукова мова та наукова термінологія. Саме на це спрямована низка майбутніх завдань Інституту наукової мови".⁶

Крім того, розгорнули роботу Комісія для складання історії української мови, Комісія для етимологічного словника української мови, Комісія для нормативної граматики української мови та Діалектна комісія ВУАН (голова - Олекса Синявський, провідний фахівець зі стандартизації української літературної мови).

Серед важливих лексикографічних праць, виданих у цей період, слід відзначити академічний "Російсько-український словник", чотири томи якого вийшли друком (до літери "П"). Цей словник був укладений і виданий Комісією для складання словника української живої мови при Українській академії наук (УАН) під керівництвом Агатангела Кримського та Сергія Лефремова. За оцінками фахівців, якість лексичного матеріалу, що міститься в українській частині цього словника, не має аналогів. У передмові до цього видання укладачі словника (Всеволод Ганцов, Григорій Голоскевич, Марія Грінченкова, Михайло Калинович, Андрій Ніковський, Володимир Ярошенко) зазначили, що "в українських перекладах [він] безпосередньо відображає той великий поступ, який зробила українська мова за останні

десятиліття, особливо за останні роки, коли вона стала засобом широкого культурного і державного вжитку. У цьому редакція вбачає найбільшу цінність цього словника порівняно з попередніми, які практично обмежувалися етнографічним матеріалом і словами з давньої народної (також переважно популярно-етнографічної) літератури".⁷ Вже ці слова дозволяють науковцям оцінити масштабність і важливість позитивних зрушень у мовній політиці, що розпочалися в цей період.

У 1925 році за рекомендацією Сталіна Лазар Каганович був призначений головою ЦК КП(б)У. Використовуючи тиск, характерний для його адміністративного стилю, він взявся за "українізацію" партійних і державних кадрів, оскільки це було політикою Москви. Між 1925 і 1928 роками було досягнуто значного прогресу у здійсненні українізації

політика. 23 липня 1925 року Рада народних комісарів УСРР ухвалила рішення про створення Державної комісії для систематизації українського правопису (Державна правописна комісія). До її складу увійшли двадцять осіб з УСРР, а також троє науковців із Західної України, яких було запрошено до участі в її роботі: Степана Смаль-Стоцького, Володимира Гнатюка та Василя Сімовича. Після майже річної роботи "Проект українського правопису" був опублікований для громадського обговорення у квітні 1926 року.

Десятий з'їзд КП(б)У відбувся у листопаді 1927 року. Серед матеріалів, доданих до стенографічного звіту з'їзду, є документ під назвою "Національна політика та українізація: Поста- новка національної позиції партії та дії в цій ситуації" (Національна політика та українізація: Заява партії з національного питання та досягнення в цій галузі"). У документі згадується, що у 1924 році тираж усіх українських газет становив 90 000 примірників, а до 1927 року він досяг 500 000/ Частка українців у КП(б)У у 1924 році становила 33%, у 1925 році - 38%, а у 1926 році - 49%.⁹ Тут варто нагадати, що україномовної більшовицької преси не існувало до 1918 року; у 1920 і 1921 роках на всю радянську Україну виходило лише від 7 до 10 україномовних газет, та й то половина сторінок у більшості з них була російськомовною. У 1929 році в УСРР виходило 54 українські газети (у тому числі 20 російською мовою та 11 мовами національних меншин). Українські газети становили 65 відсотків від загального обсягу випуску.¹⁰

Виступ Кагановича на захист українізації і навіть його українська мова, якою він намагався виступати і спілкуватися, мала "символічний" характер. Водночас ситуація не була такою однозначною. Звичайно, Кагановича відправили в УРСР не для того, щоб стимулювати всебічний розвиток української самосвідомості, мови та культури. Він був там насамперед для того, щоб виконати місію забезпечення підтримки України Сталіну в його боротьбі з конкурентами, і в цьому він досяг успіху.

У 1924-27 роках народним комісаром освіти УСРР був Олександр Шумський, послідовний прихильник українізації та колишній член фракції боротьбистів. До свого призначення на посаду наркома освіти у 1924 році Шумський вже мав значний досвід роботи на цій посаді, оскільки був комісаром освіти ще у 1919 році.

Навіть у серпні 1919 року він зіткнувся з опором, коли висунув проект декрету про необхідність сприяння розвитку української культури.

Пропозиції, що містилися в цьому проекті, зводилися до запровадження україномовного навчання в місцях компактного проживання українців. У місцевостях компактного проживання представників інших національностей разом із заснуванням школи мала запроваджуватися мова цієї національності. Визначення мови навчання мало відбуватися через органи Народного комісаріату освіти. Акцентувалася також увага на необхідності підготовки кадрів, здатних реалізувати цю освітню політику, а також на гострій потребі в навчальній літературі та методичних посібниках. Як підкреслювалося в проекті документа, "в безсистемне і хаотичне зростання українського книжкового ринку має бути внесена організація і систематизація, що призведе до широкого розвитку і розповсюдження як оригінальних творів української народної творчості, так і перекладної літератури з усіх питань і галузей знань".¹¹

Проект був опублікований 2 серпня 1919 року в київській газеті "Боротьба", а наступного тижня газета опублікувала редакційну статтю, яка пояснювала нагальну потребу в такому декреті. У ній згадувалася "попередня епоха насильницької русифікації", яка перетворила міста на осередки російських національних форм культури. Після захоплення влади більшовиками ця ситуація залишилася по суті незмінною, а політичне керівництво

зосередилося в руках "представників російського або зросійщеного пролетаріату, незнайомих з психологією та умовами життя основної маси сільського, пролетаризованого населення та сільськогосподарського] пролетаріату. Це створювало фактично привілейований статус для російських національних форм культури, незважаючи на декларовану рівність, і не могло не відбитися на відчутті вирваності з корінням, відчутті того, що земля йде з-під ніг окремих центральних органів радянської влади" ¹²

На думку автора, все це посилювалося нетактовними виступами представників більшовицької влади в Україні, які "ще більше розпалювали національні антагонізми" і давали своїм супротивникам підстави для звинувачень у тому, що більшовики в Україні є "кацапською" (російською) владою. Вихід, як зазначалося в редакційній статті, міг бути знайдений або шляхом вироблення програми для країни, яка була об'єктом національного поневолення (а таку програму мала партія боротьбистів), або "якщо до керівництва революційною справою на Україні вдасться залучити місцеві пролетарські комуністичні сили в такій кількості, яка забезпечила б реальний вплив сільського і сільськогосподарського пролетаріату України на будівничу роботу". ¹³

Таким чином, ухвалення декрету про сприяння розвитку української культури цілком могло стати першим кроком до встановлення фактичної рівноправності націй і послужити "усуненню елементів, що розколюють пролетаріат України за національним принципом, вирвати гасло "національного визволення" з рук реакції". ¹⁴ Колегія Наркомату освіти не прийняла проект декрету. ¹⁵ Справа не в тому, що більшовики недооцінювали національне питання. У декреті вони одразу побачили політичний підхід Шумського та його соратників, а саме: більшовики не зможуть, та й не повинні керувати Україною без залучення етнічної еліти та без проведення справжньої дерусифікації, в тому числі і в мовній сфері. Втім, на засіданні колегії Наркомату освіти це не було висловлено відкрито. Натомість було висунуто аргумент, з яким Шумському доведеться мати справу в подальшому неодноразово: "Видання декрету про охорону національної культури є зайвим, оскільки не ставиться питання про культури інших національностей". ¹⁶

У 1925-26 роках Шумський був втягнутий у конфлікт з Кагановичем. Згідно з офіційною інтерпретацією цього зіткнення, вони зішлись через "шумськізм", який нібито вів до відокремлення України від СРСР, а отже, був втіленням "національного ухильництва". Другим звинуваченням, з яким Шумський був змушений зіткнутися в середині 1930-х років і яке врешті-решт непримиренно спрацює проти нього, була теза про "насильницький" характер українізації.

Розгортання кампанії, спрямованої на боротьбу з національним ухилом, було спричинене листом Сталіна від 26 квітня 1926 року. Цей документ, озаглавлений "Товаришу Кагановичу та іншим членам Політбюро ЦК КП(б)У", дав Кагановичу карт-бланш на цькування не лише Шумського, а й письменника Миколи Хвильового та економіста Михайла Волобуєва, яких було проголошено "націонал-ухильниками". Лист Сталіна став поштовхом до наступу на українізацію та пов'язану з нею мовну політику з боку переважно зрусифікованої партії та представників державної номенклатури, але не лише номенклатури.

На початку вересня 1926 року з'явився офіційний циркуляр з грифом "Цілком таємно. Розмноженню не підлягає. Зберігати разом з шифром у начальника органу ДПУ" був надрукований тиражем 75 примірників. Головний меседж цього надсекретного і важливого документа полягав у заклику до збору вичерпних даних про прихильників українізації, насамперед представників "правої" української інтелігенції - тобто середовища української інтелігенції, зокрема тих осіб, які, спокусившись на заманливі оголошення про українізацію, повернулися (чи ще бажали повернутися) в Україну. ¹⁷

У листі були названі найнебезпечніші, з точки зору ГПУ, українські центри, які нібито використовували умови українізації у власних цілях. Серед них передусім називалися Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), яку називали "могутнім бастионом націоналізму і чудовим знаряддям агітації", та Всеукраїнська академія наук, яка "зібрала навколо себе компактну масу колишніх визначних діячів УНР". ¹⁸

Таким чином, всупереч офіційним деклараціям, задовго до відкритого наступу на українізацію ГПУ розгорнуло процес контрукраїнізації (природно, з повного відома партійного керівництва), збираючи компромат на всіх тих, кого чекісти вважали "небезпечними" для комуністичного режиму. Знаючи це, ми тепер можемо зрозуміти, чому

пізніше, наприкінці 1920-х років, ГПУ-НКВС з такою вбивчою точністю розправилося з українською інтелігенцією.

Кампанія переслідувань поступово переросла у хвилю терору, спрямованого проти представників української інтелігенції (справа "харківської гілки" Шахтинської справи, Спілки визволення України [СВУ], арешти лідерів Комуністичної партії Західної України, які підтримували Шумського, тощо). Станом на 1930 рік, до весни якого вже відбувся процес СВУ (серед підсудних були співробітники ВУАН, Інституту української наукової мови, Комісії для складання словника живої мови),¹⁹ можна було говорити про ще офіційно не задекларовану, але цілком осяжну зміну політики українізації, в адептах якої радянська влада починала вбачати "п'яту колону".

Однак усунення Олександра Шумського з посади наркома освіти (який фактично курував сфери культури, ідеології та національних відносин) не призвело до тотальної русифікації, оскільки українізація підірвала баланс сил, що склався на початку 1920-х років між комуністичним режимом та українським національним рухом: "Перехід частини комуністів на національні позиції, формування українського пролетаріату, збільшення частки міського населення, динамічна освітня, культурна та наукова діяльність старої та молодшої української еліти створювали серйозну загрозу для контролю Москви над УСРР".²⁰

Важливий етап мовної політики пов'язаний з діяльністю Миколи Скрипника, який був народним комісаром освіти з 1927 по 1933 рік. Один з найвидатніших лідерів українського "націонал-більшовизму", Скрипник був палким захисником української культури, вірив у можливість синтезу комуністичних ідей, пронизаних інтернаціоналізмом, і національного відродження.²¹

Його позиція чітко простежується в наступному уривку: "Якщо йдеться про шляхи розвитку мови, коли говорять, зокрема зараз, на цьому конкретному етапі, про протиставлення української мови російській, то на це ми відповідаємо: не можна тягнути на радянську арену старі спогади про "малоросійське наріччя російської мови". Ми не маємо жодного сумніву в самостійності української мови".²²

Скрипник був надзвичайно енергійним у своїх намаганнях продовжити систематизацію українського правопису, і дискусії навколо цього питання та проекту правопису тривали ще кілька місяців перед звільненням Шумського. Критика Скрипником "шумськізму" була досить різкою і дошкульною, але процес підготовки правопису він не призупинив. Це питання було всебічно обговорено на Всеукраїнській правописній конференції, що відбулася 25 травня - 6 червня 1927 року. Новий правопис, затверджений постановою Ради народних комісарів Української

Ухвалений РНК УСРР 4 вересня 1928 року, відтепер називався "харківським" або "скрипниківським" правописом. Авторами правопису, який набув чинності 1 січня 1929 року, були мовознавці Агатангел Кримський, Олекса Синявський, Олена Курило, Лев Тимченко, Григорій Голоскевич, Всеволод Ганцов, Степан Смаль-Стоцький, Василь Сімович, Володимир Гнатюк, Леонід Булаховський та інші. Упорядник правопису - Микола Скрипник.

Зокрема, новий правопис запровадив західноукраїнську традицію відтворення слів, запозичених або безпосередньо з німецької та інших європейських мов, або через посередництво польської мови, у фонетичній та граматичній формах, відмінних від форм відповідних слів у східноукраїнському варіанті літературної мови, написання яких відтворювалося відповідно до російської традиції. У словах іншомовного походження було введено м'який знак "і" (напр., *аероплан, балада, лабораторія, платформа* проти рос. *аэроплан, балада, лаборатория, платформа*), а також твердий знак "г" для розрізнення запозичень на *г* від запозичень на *г* (напр., *геометрія, Германія, Герцеговина, Гренада, Гренадір, хрюкати* проти російських *геометрия, Германия, Герцеговина, Гренада, Гренадир, хрюкать*), причому останні форми роблять українське буквене розрізнення між *р* (*г*) і *р* (*г*) зайвим. У 1929 році Григорій Голоскевич опублікував український

Орфографічний словник (майже 40 000 слів) з дотриманням норм нового правопису.

Правопис діяв до 1933 року, року трагічної загибелі Скрипника. Його увага до українців за межами України постійно дратувала московський центр. Завдяки його зусиллям на території Російської Федерації було засновано майже 500 українських шкіл і 2 технікуми (за цим успіхом стояли як значний формалізм, так і прихований чи відкритий опір). Скрипник

гостро відреагував на збірник *"Власть советов за 10 лет: 1917-1927"* ("Десять років радянської влади: 1917-1927"), збірник статей, опублікований у Ленінграді в 1927 році, в якому відзначалися досягнення попередніх десяти років, без належного, на його думку, врахування українських досягнень. Скрипник наполягав на тому, що українська література та мистецтво були такими ж успішними, як і їхні російські колеги. Можна навести ще кілька прикладів, які підтверджують, що Скрипник не сумнівався в тому, що Україна може і повинна мати власну мову, літературу і мистецтво.

Прискорені темпи насильницької колективізації, придушення критичної думки серед комуністів, кристалізація силових і каральних структур, що відбувалися на тлі погіршення соціально-економічної ситуації та початку голоду, були невід'ємною частиною чергового наступу сталінського керівництва на "націоналізм". Радикальна зміна партійного курсу на коренізацію відбулася між XVI та XVII з'їздами ВКП(б), що відбулися у 1930 та 1934 роках відповідно. Протягом цих чотирьох років у всіх неросійських республіках відбулася чистка місцевих комуністів та безпартійної інтелігенції, була знищена значна частина кадрів, які були виховані в період коренізації. Було проголошено боротьбу з різного роду "національними ухилами" та проявами "буржуазного націоналізму", звинувачення, які легко могли бути спрямовані навіть проти ортодоксальних більшовиків, які сповідували "націонал-комунізм".

Епоха Миколи Скрипника на посаді наступного наркома освіти ознаменувалася "контрукраїнізаційними" звинуваченнями, відмінними від тих, що використовувалися для атаки на Шумського. Цього разу українізація була представлена як діяльність "русифікаторів", "петлюрівців" та інших "українських націоналістів", які нібито перешкоджали впровадженню українізації та свідомо сприяли відриву української мови від російської, зокрема, "засмічуючи" її іншомовними або штучно вигаданими словами, особливо полонізмами.

Серед іншого, останнє звинувачення мало виключно політичне значення, оскільки слугувало підтвердженням антипольської параної Сталіна та його страху втратити Україну. Це повною мірою відображено в листі радянського лідера до Кагановича від 11 серпня 1932 року. Сталін не лише не довіряв окремим лідерам (наприклад, він критикував Станіслава Косіора, який очолював ЦК КП(б)У в 1928 році), він з підозрою ставився до всієї партійної організації в УСРР. На думку Сталіна, в республіканській партії було чимало "прямих агентів Пілсудського" і "свідомих чи мимовільних петлюрівців".²³

Контрукраїнізація та зміна мовної політики Процесу українізації бракувало фахівців, яких шукали серед представників старої, нерадянської української інтелігенції. Спеціальним рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 6 серпня 1925 року фахівцям зі Східної Галичини було дозволено в'їзд до УСРР. У 1932 році ці ж фахівці були перетворені на "ворогів", "шпигунів" і "руйнівників", особливо на "мовному фронті". Варто нагадати, що запровадження українізації викликало обурення тих, хто не мав бажання змінювати свої мовні нахили, а офіційна поведінка викладачів, які пропагували українізацію, породила мовний саботаж, передусім з боку представників номенклатури. У 1926 році з 1 898 високопоставлених партійних чиновників в УСРР лише 345 вільно володіли українською мовою. Ще одним проявом цього політичного лицемірства стало запровадження кількох рівнів володіння мовою. У 1927 році 39,8% державних чиновників знали українську мову "добре", а 31,7% - "задовільно"; разом 71,5%.²⁴ На практиці, однак, "задовільне" володіння означало, що людина знала лише кілька українських слів.

Наприкінці 1932 - на початку 1933 року здобутки "українізації" почали скасовуватися. У зв'язку з наростанням соціально-економічної та політичної кризи в Україні в останні місяці 1932 року сталінське керівництво почало стверджувати, що опір геноцидним державним хлібозаготівлям та опір комуністичному режиму загалом пов'язаний насамперед із таємною агентурною мережею Пілсудського та внутрішньою українською "контрреволюцією".

Таким чином, не випадково, що в Україні голод був перетворений не лише на інструмент терору, але й на інструмент національної політики. Це докорінно відрізняло ситуацію в Україні від того, що відбувалося, скажімо, в Росії чи Казахстані. 14 грудня 1932 року Сталін і Молотов підписали постанову ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР у зв'язку з виконанням державних хлібозаготівель.

Серед іншого, цей документ наказував "правильне проведення українізації" в Україні та

за її межами, тобто в регіонах, де проживала велика кількість українців. Він також містив категоричну вимогу вести боротьбу з петлюрівцями та іншими "контрреволюційними" елементами.²⁵

Це був вирішальний етап приборкання більшовиками "українізації" України, ліквідації "націоналістичного" потенціалу, який вони мали намір більше ніколи не допустити до відродження. Саме тому голод і брехливі історії про його винуватців стали для сталінського режиму бажаним і конкретним приводом для зміни політики в національному питанні та розгортання масових кампаній репресій, які невдовзі органічно влилися в єжовський "Великий терор" 1936-38 років.²⁶ Всі ці фактори вплинули на мовну політику і призвели, зокрема, до "сталінізації" української мови.

Пленум ЦК і ЦКК (Центральної контрольної комісії) ВКП(б), який проходив у Москві з 7 по 12 січня 1933 року, мав підтвердити сталінські досягнення та виправдати новий виток репресій, розпочатих кремлівським керівництвом, зокрема в Україні. Одним з учасників наради був Павло Постишев, який виступив з різкою та брутальною промовою. Сталін у своєму виступі висловив схвалення позиції Постишева. Незабаром після цього, 24 січня 1933 року, Постишев прибув в Україну. Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) "Про зміцнення партійних організацій ЦК КП(б)У", він обійняв посаду другого секретаря ЦК і голови Харківського обкому партії. Серед інших напрямків його діяльності - проведення жорсткої антиукраїнської лінії.

Звільнення Миколи Скрипника з посади наркома освіти УСРР стало важливим етапом у впровадженні нової політики. 23 лютого 1933 року Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про призначення Скрипника головою Держплану УСРР і заступником голови Раднаркому УСРР.²⁷ Новопризначений нарком освіти Володимир Затонський невдовзі був введений до складу Політбюро ЦК КП(б)У. 23 лютого 1933 року першим заступником наркома освіти був призначений Андрій Хвиля (Олінтер), який здобув популярність під час боротьби з "націонал-ухильниками" в середині 1932-х років. Саме Затонський і Хвиля сформулювали тезу про ізольованість української мови від російської і, відповідно, закликали до термінових і кардинальних змін, які б поширилися на видавничу справу, освіту та інші сфери.

6 квітня 1933 року розпочала роботу комісія з вивчення ситуації на "мовному фронті" на чолі з Хвилею. 24 квітня Хвиля надіслав доповідну записку з мовних питань до Політбюро ЦК КП(б)У. У ній він звинуватив Скрипника "не тільки в тому, що він не веде боротьби проти... буржуазно-націоналістичної лінії в питаннях створення української наукової термінології, а й у тому, що він підтримує це викривлення лінії партії на мовознавчому фронті".²⁸ Того ж місяця Хвиля виступив на засіданні ЦК КП(б)У, скликаному для обговорення національної політики, яке стало генеральною репетицією майбутнього наступу на Скрипника та "скрипниківщину".

На засіданні Затонський заявив, що "зменшення кількості шкіл для російської національної меншини" є результатом "викривлення партійної лінії".²⁹ Однак було очевидно, що сама партія тепер змінює свою попередню позицію щодо українізації.

Від початку 1933 року до політико-ідеологічної політики викриття мовних "гріхів" Скрипника додається кримінальний аспект. Саме тоді ППУ УСРР (яке у 1933 році знову очолив Всеволод Балицький) повідомило, що викрило "Українську військову організацію". Серед членів цієї групи були люди, які працювали в науці та освіті, а також представники творчої та наукової інтелігенції, до якої входили люди з найближчого оточення Скрипника. Сфабриковані матеріали стали потужним "компроматом" у руках Постишева. За допомогою цих матеріалів він розпочав рішучий наступ на Скрипника на Пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся 8-11 червня 1933 року.

Намагаючись визнати свої "помилки", Скрипник пояснив, чому під час партійного з'їзду в 1927 році він назвав Радянську Україну "П'ємонтом для всього українського народу, розташованим на всій території етнографічної України".³⁰ Він, звичайно, мав на увазі, що УСРР була зразком для "пригноблених мас Західної України".³¹ Як стверджував Скрипник, новий український правопис давав можливість впливати на ці маси. Він був змушений "каятися у гріхах", ритуально засуджуючи тих ворогів, які йшли "на нашу країну" із західноукраїнської території і використовували ідею соборної України як "гасло фашистського союзу для боротьби проти радянської влади".³²

Постишев виступив одразу після Скрипника. Ігноруючи заяви Скрипника, сталінський

емісар стверджував, що Народний комісаріат освіти і вся система української освіти виявилися повністю засміченими "деструктивними, контрреволюційними, [і] націоналістичними елементами".³³ Посміявшись над поясненнями Скрипника, Постишев заявив: "Звичайно, справа не в тих фактах, які ви наводите з української граматики та орфографії... Адже перед тим, як упорядкувати літери "ч" і [тверде] "г", ці руйнівники насадили своїх людей по всій системі освіти. Ось про що треба було говорити, товаришу Скрипник, про те, як справа українізації в ряді випадків опинилася в руках численних петлюрівських покидьків".³⁴

Критику Постишева підхопив головний партійний ідеолог Микола Попов: "Помилка т. Скрипника полягала не в тому, що він хотів запровадити єдиний правопис для Радянської України і Західної України, бо в цьому немає нічого страшного, а в тому, що в питанні правопису його водили за ніс буржуазно-націоналістичні елементи Західної України, для яких правопис, граматика, [і] термінологія були знаряддям націоналістичної політики, розколу між трудящими масами України та інших радянських республік, знаряддям політики, спрямованої на те, щоб відірвати Україну від Радянського Союзу і підпорядкувати її міжнародному імперіалізму".³⁵

27 червня 1933 року в харківському Будинку працівників освіти відбулися збори, на яких був присутній Андрій Хвиля. У своєму виступі під назвою "Становище на мовному фронті" партійний функціонер констатував: "За останні роки Інститут наукової мови ВУАН провів контрреволюційну роботу: "Протягом останніх років Інститут наукової мови при ВУАН проводив свою контрреволюційну роботу, яка була корисною для петлюрівців і шкідливою для українських робітників і селян. Але наш нарком освіти не тільки не викривав цієї роботи, а навпаки, своїми виступами з мовних питань допомагав руйнівним елементам приховувати себе".³⁶

У зведеному числі (№ 7-8) журналу "Більшовик України" за 1933 рік було надруковано шалену, програмну статтю Хвилі під назвою

"Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті". Головним її акцентом було звинувачення в тому, що українську мову навмисно протиставляють російській, а головним винуватцем проголосили Миколу Скрипника. На той момент Скрипника вже не було серед живих: він покінчив життя самогубством 7 липня 1933 року. Його некролог з'явився в тому ж номері "Більшовика України", що й стаття Хвилі.³⁷

Зрозуміло, що стаття Хвилі відображала офіційну позицію Москви, яка вимагала негайного припинення видання всіх словників, перегляду існуючих словників і всієї термінології, уніфікації технічної термінології з термінологією, яка діяла в Радянському Союзі і якою користувалися в Україні, оцінка кадрів на "мовному фронті", вигнання з нього буржуазно-націоналістичних елементів, перегляд українського правопису, зміна директиви щодо мовного оформлення *Української радянської енциклопедії* (головним редактором цього видання, розпочатого в 1927 році, був Скрипник).³⁸

У статті Хвилі вже містилася інформація про роботу, яка велася для ліквідації "захаращення мовного фронту" в українській термінології, граматиці та орфографії. У ній повідомлялося, що виправлення до правопису були внесені "у зв'язку з ліквідацією всіх штучних правил, які були спрямовані на те, щоб повернути розвиток української мови в бік польської буржуазної культури".³⁹

Було створено спеціальні групи для перегляду заборонених термінологічних словників і заміни "націоналістичних" термінів на "інтернаціональні". Результатом цих мовних ревізій стала публікація в 1934-35 роках низки термінологічних бюлетенів, що визначили нові принципи українського термінотворення на весь наступний радянський період.⁴⁰ За словами одного з дослідників, реформа 1933 року "зацепила не тільки правопис, але й вікові традиції орфографії, а головне - самобутність української мовної системи".⁴¹ Також було запроваджено сувору цензуру не лише змісту друкованих матеріалів, але й самої мови. Комуністична влада проголосила українську мову ідеологічно небезпечною і взяла на себе роль наглядача за станом цієї мови. Розпочалася тотальна чистка кадрів у сфері освіти, науки та культури.

Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У, що відбувся 18-22 листопада 1933 року, став не просто апофеозом політичної кампанії проти "скрипниківщини". У своїй резолюції пленум констатував, що "в даний момент головною загрозою є місцевий український націоналізм, який пов'язаний з імперіалістичними інтервентами".⁴² У своєму виступі на пленумі Хвиля

підкреслив:

"Якщо звернути увагу на характеристики тих основних ліній, по яких просувався український націоналістичний ухил на чолі зі Скрипником в питаннях української культури [і] літератури, то треба сказати, що націоналістичний ухил Скрипника полягав у тому, що він ставив бар'єр між російською та українською культурою, а розвиток української мови він брав за взірць буржуазної Польщі та Чехословаччини. У літературі він, по суті, підтримував націоналістичні організації "ВАПЛІТЕ", "Березіль", "Авангард". Спрямовував [і] виправдовував насильницьку українізацію національних меншин".⁴³

Питання не обмежувалося сферою освіти. Як зазначалося раніше, новий "Український правопис" був прийнятий у 1933 р. Його затвердження супроводжувалося полюванням на відьом з метою викорінення націоналістів в Інституті мовознавства ВУАН (заснований у 1930 р. на базі ІУНМ та інших мовознавчих установ Всеукраїнської академії наук). Висновки термінологічних комісій та відповідні постанови Народного комісаріату освіти УСРР у 1933-34 роках забороняли введення в українську лексику будь-яких нових термінів, що виходили за межі лінгвістичного посередництва російської мови. У 1934 році журнал "Мовознавство" підкреслював: "Взагалі, і теорія, і практика, що виходила останнім часом з ІУНМ і НДІМ [Науково-дослідний інститут мови - Л. Ш.], [були] нічим іншим, як теорією і практикою, що виходила з ІУНМ і НДІМ [Науково-дослідний інститут мови.] [були] нічим іншим, як войовничою програмою українського фашизму в мовознавстві, покликаною зупинити широкомасштабний розвиток української мови, втиснути цей розвиток у рамки XVIII і XIX століть, спрямувати його на шлях буржуазного Заходу, [і] відірвати його від культурно-мовного розвитку наших братніх республік, особливо РРФСР".⁴⁴

Комісія, якій було доручено оцінити роботу на "мовному фронті", ухвалила спеціальну постанову з питання термінології. Цей документ визначив "правильні методологічні принципи укладання російсько-українських словників". Ці принципи вимагали від лексикографів "ні в якому разі не ігнорувати штучно і тенденційно елементи (слова), спільні для обох мов, зокрема слова інтернаціонального походження".⁴⁵ Постанова декларувала, що відтепер дотримання "правильних методологічних принципів" у діяльності мовознавчих інститутів контролюватиметься партійним керівництвом, під керівництвом якого плани науково-дослідної роботи переглядатимуться і перебудовуватимуться "на основі широкого опрацювання і сприйняття їх у світлі марксистсько-ленінської методології"; оцінити й "очистити від націоналістичних класово-ворожих елементів" мережу науково-дослідних установ і курсів українізаторів, перекладачів, літературних редакторів та інших мовно-літературних працівників видавництв; посилити "політичну підготовку мовних працівників".⁴⁶

Зараз нам корисно повернутися до шкільної системи. Роль школи як чинника трансляції національних цінностей, відмінних від санкціонованого радянського російського патріотизму, була фактично знищена, а школи з українською мовою навчання перетворені на школи лише для українців.

Тим не менше, не можна випускати з уваги той факт, що станом на 1937 рік мережа шкіл з українською мовою навчання охоплювала 83% всього учнівського контингенту.⁴⁷ Пишучи про мовознавця Олексу Синявського, Георгій Шевельов погоджується з тим, що протягом тривалого часу весь мовознавчий доробок 1920-х років розглядався як "націоналістичний і підривний". Однак основні риси роботи Синявського збереглися донині. "Здебільшого правила, запроваджені Синявським, хоч і без імені його творця, але збереглися. Це може бути найкращим доказом їхньої тверезості, життєздатності та науковості. Вони базувалися не на механічному відкиданні чогось неприємного... а на самостійній, суверенній, рідній традиції та тенденції розвитку української мови, зокрема літературної".⁴⁸

Російсько-український словник, укладений у новоствореному Інституті мовознавства Академії наук УРСР, вийшов друком у Києві в 1937 році накладом 30 000 примірників. У передмові укладачі словника Степан Василевський та Лев Рудницький (обидва були заарештовані та страчені того ж року) особливо наголошували, що одним із їхніх завдань було "очистити українську літературну мову від націоналістичних перекохань і вигадок".⁴⁹ На думку Шевельова, цей словник не відповідав звичайним вимогам академічних словників - аж ніяк - і бліднув у порівнянні зі своїм попередником, академічним словником 1924-33 років.⁵⁰

У січні 1938 року в Україні з'явився новий лідер КП(б)У. Микита Хрущов змінив Станіслава Косіора, якого відкликали до Москви і згодом репресували. З приходом Хрущова

політика коренізації поступово зникає. 10 квітня 1938 року Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову "Про реорганізацію національних шкіл на Україні". Автори цього документа називають створення навчальних закладів з викладанням мовами національних меншин "поширенням спеціальних національних шкіл", які є маяками "буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей", а їхнє функціонування - "безглуздом і шкідливим". Такі школи та інші навчальні заклади були ліквідовані, а їхні учні переведені до шкіл з українською або російською мовами навчання. ⁵¹

Провину за "розвал" у сфері народної освіти покладали насамперед на Володимира Затонського, колишнього наркома освіти (він замінив Миколу Скрипника у 1933 році і був заарештований у листопаді 1937 року), а також на весь апарат Народного комісаріату освіти УСРР. У своїй промові на XIV з'їзді КП(б)У Хрущов зазначив: "Ворог народу Затонський у своїх свідченнях розповідає про те, як вони плутали навчальні плани... Затонський каже, що переатестація вчителів, яка проводиться вчителів, яка проводиться за розпорядженням уряду, була проведена таким чином, щоб скомпрометувати чесних вчителів і виштовхнути [їх] зі шкіл з метою збереження петлюрівських, троцькістсько-бухарінських і буржуазно-націоналістичних шпигунських банд"⁵² Згадуючи колишнього голову Раднаркому УРСР Панаса Любченка (який покінчив життя самогубством у серпні 1937 року), Хрущов заявив: "Я та інші мерзотники: Любченко та інші покидьки зробили все, щоб вигнати російську мову з українських шкіл".⁵³

Величезні масштаби антиукраїнського терору неспростовно свідчать про те, що до другої половини 1930-х років молоде покоління українців було майже повністю позбавлене україномовних навчальних матеріалів. Поза законом опинилися шкільні підручники, зокрема популярна "Початкова граматики української мови" Олени Курило, та підручники для вищих навчальних закладів, такі як "Нариси історії української мови" Петра Бузука, "Курс історії української мови" Євгена Тимченка, "Курс історії української мови" Євгена Шаповала: *Вступ і фонетика*", "Курс історії української мови: Вступ і фонетика", колективна праця "Підвищений курс української мови" за редакцією Леоніда Булаховського та "Норми української літературної мови" Олекси Синявського. Як наслідок, студенти філологічних факультетів не мали підручників з історії української мови та сучасної літературної мови.⁵⁴

Війна, мир, повоєнна мовна війна не забезпечені вчителями, мають значно менше підручників, ніж російські та українські школи, не мають методичного керівництва, а тому працюють незадовільно"⁵⁷ Спеціальна постанова, видана у квітні 1940 року, регламентувала викладання російської мови в національних школах УРСР.⁵⁸ Показово, що на П'ятнадцятому з'їзді КП(б)У 1940 року самі терміни "коренізація" та "українізація" не фігурували в жодному виступі Хрущова чи делегатів з'їзду.

Таким чином, після знищення лінгвістичних інституцій, які плідно працювали в 1920-х роках, фізичної ліквідації або тривалого ув'язнення мовознавців, а також заборони лексикографічних, термінологічних та інших праць, виданих у ті роки, як "ворожих" і "націоналістичних", партійно-державне керівництво запровадило в Радянській Україні мовну політику, яка формулювалася в Москві. Навіть з деякими тимчасовими послабленнями ця політика залишалася чинною до кінця 1980-х років.

Спрямування майбутніх лінгвістичних досліджень мало відображати такі основні принципи: теза про "благотворний характер" впливу російської мови на українську, необхідність зближення двох "братніх" мов і підкреслення "гармонійності" українсько-російської двомовності, а також необхідність широкого впровадження інтернаціоналізмів. Водночас ці три принципи були підпорядковані завданню уніфікації національних мов за російським зразком, адже російській мові відводилася роль мови-посередника в процесах формування спільного лексичного фонду мов різних радянських народів.⁵⁹

Змінилася ситуація і в книговидавничій сфері. У 1930 році українською мовою було видано 6 394 назви, у 1933 році - 3 472, у 1937 році - 2 566, у 1938 році - 2 159, у 1939 році - 1 89 назв.⁶⁰ Немає жодних сумнівів, що першочергову роль у цій ситуації відіграла політика, спрямована на підриєв ролі української мови в житті суспільства. Однак, як зазначає Георгій Шевельов, це також відображало певні настрої серед україномовної частини населення: Українці дійшли висновку, що недоцільно триматися за мову, комунікативні функції якої неухильно звужуються, а соціальний престиж неблаганно падає.⁶¹

Політика внутрішньої русифікації української мови дещо послабилася з початком Другої

світової війни у вересні 1939 року. Саме в цей час, за домовленістю з Німеччиною, Радянський Союз анексував Західну Україну. Це була не просто колишня польська територія, а й регіон, де українська мова функціонувала в усіх суспільних сферах і де суспільство чинило потужний опір русифікації.

У певний момент німці почали створювати ілюзію, що вони заохочують українські національні почуття. До серпня 1941 року ця ілюзія розвіялася, і всі українські структури на окупованих німцями територіях були розпущені.

Під час Другої світової війни сталінський режим пішов на певні поступки, дозволивши радянським пропагандистам апелювати до патріотичних почуттів різних народів Радянського Союзу. Перш за все, ці апеляції мали мобілізаційне значення. У листопаді 1941 року в російському місті Саратові було скликано першу нараду представників українського народу, на якій було прийнято звернення під назвою "До українського народу", де йшлося про "святую українську землю".⁶² Документ, який закликав українців до боротьби проти німецького поневолення, був адресований "волелюбним українцям, нащадкам славіти борців за рідну землю: Данила Галицького і Сагайдачного, Богдана Хмельницького і Богуна, Тараса Шевченка і Івана Франка, Боженка і Миколи Щорса".⁶³ Друга і третя зустрічі (серпень 1942 року і травень 1943 року відповідно) представників українського народу посилювали українсько-радянський патріотичний дискурс. Кілька військових фронтів навіть отримали назву "Український". Українців закликали боротися з нацистами та захищати власні цінності, зокрема "рідну культуру, рідну мову".⁶⁴

Українська інтелігенція та партійно-державне керівництво капіталізували це, наголошуючи на історичній цілісності українського народу та унікальності його історії, культури і мови. Письменник Микола Бажан зробив такий запис у своєму записнику: "Перед війною кількість українських шкіл... катастрофічно зменшувалася. Потрібні партійні та державні рішення... Написати листа Потьомкіну⁶⁵ про відкриття українських шкіл, інформувати [його] про виконання цього рішення. ... Російська мова в партійних організаціях. Не допускати русифікації шкіл".⁶⁶

Терпимо ставлячись до патріотичної риторики, пов'язаної з Україною, московські лідери насправді віддавали перевагу зовсім іншому набору цінностей. Мілован Джилас, один з лідерів Югославії (пізніше дисидент і критик комуністичного режиму), згадував, що Сталін почав використовувати термін "Росія" замість СРСР. У 1945 році Джилас зупинявся в Києві по дорозі додому з Москви, де він перебував у складі офіційної югославської делегації. Пізніше він писав про свої враження від зустрічі з Хрущовим: "Ми десь почули, що він не українець за походженням, а росіянин. Хоча про це нічого не було сказано, але він сам уникав будь-яких згадок про це, бо було незручно, що навіть прем'єр-міністр українського уряду не є українцем! Те, що серед українців, нації такої ж чисельної, як французи, і в багатьох відношеннях більш культурної, ніж росіяни, не знайшлося жодної людини, здатної бути прем'єр-міністром уряду, було незвичним навіть для нас, комуністів, які вміли виправдовувати і пояснювати все, що могло затьмарити наш ідеальний образ".⁶⁷

У 1942 році Академія наук УРСР, члени якої були евакуйовані з Києва до Уфи (Башкирія) під час німецької окупації України, отримала доручення відновити роботу над правописом. Президія Академії доручила цю роботу академікові Леонідові Булаховському. За допомогою наукових співробітників Інституту мови і літератури та на основі вже виконаних напрацювань він підготував проект нового правопису. Булаховський представив проект на спеціально скликаній нараді, а 2 жовтня 1942 року виступив із доповіддю на засіданні Президії Академії наук УРСР. Проект був схвалений і надісланий до радянського українського уряду, а потім вивчався комісією на чолі з Миколою Бажаном, заступником голови Ради Народних Комісарів УРСР. Окрім Леоніда Булаховського, до складу комісії входили Павло Тичина, Максим Рильський та Юрій Яновський. Після внесення кількох поправок проект було затверджено.⁶⁸

Коли ситуація на різних фронтах почала погіршуватися, німецька адміністрація почала експлуатувати національні почуття народів СРСР, зокрема мовну проблему. Нацисти розробили план переведення всіх алфавітів неросійських народів на латиницю. 28 січня 1943 року Берлін надіслав до Києва інструкцію з вимогою негайно подати проект латинізованого українського алфавіту. Цей алфавіт, за зразком чеського, розробила спеціальна орфографічна комісія на чолі з мовознавцем і юристом Василем Завітневичем, автором

української граматики для середніх шкіл і професором Київського педагогічного інституту.

69

Зі свого боку, сталінський режим повернувся до питання реформування українського правопису (партійна постанова про це була видана ще у травні 1938 року). 14 березня 1943 року Політбюро ЦК КП(б)У доручило Миколі Бажану скликати (і очолити) "пленум Державної комісії для вироблення проекту українського правопису". Наклад майбутнього видання було визначено в 10 000 примірників.⁷⁰

Обговорення проекту українського правопису під головуванням Павла Тичини відбулося 26 квітня 1943 року в Уфі. Відкриваючи засідання, Тичина наполягав, що без удосконалення правопису "не можна рухатися вперед на нашому освітньому фронті".⁷¹ Він визначив принципи завершеної роботи: "(1) щоб правопис був простим і доступним для народу; (2) щоб правопис відбивав ті зміни в житті мови і народу, які відбулися і відбуваються тепер; (3) щоб здебільшого український правопис не відходив далеко від російського правопису".⁷²

Леонід Булаховський виступив з промовою, підкресливши, що проект регулює "не тільки правопис, але й певні факти самої мови, без яких дуже важко регулювати правопис".⁷³ Він також згадав, що нова редакція російського правопису була прийнята в 1941 році і що Микола Бажан особисто передав цю редакцію Булаховському.⁷⁴

Однак до ритуальної фрази про новітнє зближення української мови з російською слід підходити з обережністю. Наприклад, автори українського проекту нового правопису запропонували відновити (хоч і частково) "втрачену" літеру "р" (тверде "г") - Булаховський прямо заявив, що ця літера була вилучена з української абетки "без серйозних на те підстав"⁷⁵ - і повернулися до традицій української фонетики, запропонували писати не "і", а "ї" (як у репоїХХММ, апсафаХМ тощо), використовувати літеру "і", а не "м" (як у репоїХХММ, апсафаХМ тощо), писати "ї", а не "м" (як у репоїХХММ.), в окремих словах вживати літеру "ї", а не "м" (НароАНії,схіАНіи), писати "Еспона", а не "Гспона" тощо.⁷⁶

23 серпня 1943 року під Харковом відбулася спеціальна нарада, в якій взяли участь усі члени правописної комісії. На засіданні були присутні Микита Хрущов, голова Президії Верховної Ради УРСР Михайло Гречуха, секретар ЦК КП(б)У Дем'ян Коротченко, заступник голови Ради народних комісарів УРСР Василь Старченко та секретар ЦК КП(б)У Костянтин Литвин. Проект правопису було схвалено, а Павлу Тичині, тодішньому народному комісару освіти, доручено затвердити правопис.⁷⁷

Однак на той час правопис не був ратифікований. У листопаді 1944 року радянський український лідер Микита Хрущов виступив на пленумі ЦК КП(б)У з промовою, в якій попередив про "українських націоналістів", які намагаються проникнути в культурні установи, і про тих, хто хоче "примусити всіх, хто живе в Україні, користуватися тільки українською мовою".⁷⁸

Попереднього року, наприкінці 1943-го, Кремль оголосив війну українській патріотичній пропаганді, ініціювавши критику сценарію Олександра Довженка до його фільму "Україна в огні". Тим не менш, "війна" за правопис тривала. Наприклад, міністр освіти України Павло Тичина до останньої хвилини відмовлявся ратифікувати правопис без відновлення твердої літери "г", яка так і не була відновлена після її "ліквідації" у 1933 році - Тичина підписав документ лише після того, як президент Академії наук УРСР Олександр Богомолець повідомив йому, що існує вказівка Сталіна про літеру "г". 8 травня 1945 року "покращений" український правопис був ратифікований урядом і набув чинності у 1946 році.⁷⁹ У преамбулі до цього документа зазначено, що його метою було "забезпечити гармонію з правописами братніх народів Радянського Союзу, особливо російського народу...".⁸⁰ Це було цілком у дусі панівної політики, відомої як "ждановщина", яка поклала край у післявоєнний період лібералізації, що існувала в період Другої світової війни, в тому числі й мовній лібералізації.

Ця тенденція чітко відобразилася в "Російсько-українському словнику", який був укладений переважно за принципами російського словника і виданий у Москві в 1948 році. У вступі до словника підкреслювався "всебічний, благодотворний вплив великоросійської мови" на українську літературну мову протягом усього її історичного розвитку. У ньому також підкреслювалося, що "український народ під керівництвом Комуністичної партії розбив дволикі, ворожі підступи буржуазних націоналістів, спрямовані на розрив дружби і братерства

народів СРСР, і очистив свою мову від націоналістичних спотворень".⁸¹

Між 1946 і 1951 роками ЦК КП(б)У, за ініціативою Москви, ухвалив дванадцять постанов з різних ідеологічних питань.⁸² Наслідки цих рішень, у тому числі для мовознавців, не були такими кривавими, як у 1930-х роках. Однак ці рішення, а також періодичні кампанії проти "українського націоналізму" (як, наприклад, цькування поета Володимира Сосюри в 1951 році за його вірш "Любіть Україну", написаний у 1944 році), довели, що Москва уважно стежила за процесами, що розгорталися в УРСР. Під час зустрічі партійних лідерів України 14 квітня 1952 року Сталін застеріг їх від самозаспокоєння і виявив інтерес до ідеологічної ситуації в Україні, підкресливши, що там не все гаразд.

Після смерті Сталіна в березні 1953 року в Україні посилювався рух на захист української мови. Період "лібералізації" за часів Хрущова, хоч і обмежений, але вселив надію на зміни, які торкнулися і мовної сфери. Наприклад, збільшилася кількість україномовних видань в УРСР, почали виходити різні періодичні видання: "Прапор", "Мистецтво", "Український фізичний журнал", "Прикладна механіка", "Фізіологічний журнал", "Український історичний журнал", "Радянське право", "Народна творчість та етнографія", "Радянське літературознавство", "Економіка Радянської України". За словами літературного критика і дисидента Івана Дзюби, збільшення кількості україномовних періодичних видань у другій половині 1950-х років не спостерігалось з 1920-х років і не повториться майже до кінця ХХ століття.⁸³

На думку фахівців, стан української лексикографії дещо покращився в 1950-х роках. Порівняно з російсько-українським словником 1948 року, шеститомний українсько-російський словник, виданий у Києві в 1953-63 роках, вирізнявся більшою кількістю питомої української лексики, проте містив також значну кількість прямих запозичень і кальок з російської мови.⁸⁴

У 1956 році в журналі "Комуніст України" була опублікована стаття, автор якої наполягав на розширенні прав української мови та запровадженні її використання в усіх сферах "державних, партійних і господарських структур республіки".⁸⁵ Крім того, під час хрущовської "відлиги" було висунуто потужну вимогу щодо статусу української мови. 10-15 лютого 1963 року в Києві відбулася Всеукраїнська наукова конференція з питань української мови, в якій взяли участь багато представників української інтелігенції. На цьому форумі було висунуто вимогу надати українській мові статус державної. Однак влада не прийняла цю вимогу.

За часів Хрущова партійні ідеологи, наголошуючи на нагальній потребі "розквіту" націй, водночас відстоювали тезу про те, що всі радянські нації мають злитися в єдиний народ; ця нова історична спільнота буде проголошена "радянським народом". Серед іншого, ця ідея слугувала маскуванням того факту, що реальна влада в СРСР була зосереджена передусім у руках російського керівництва.

Висновок

Після знищення мовних інституцій, які функціонували в Україні в 1920-х роках, фізичної ліквідації або тривалого ув'язнення мовознавців, різноманітних заборон лексикографічних, термінологічних та інших праць, які були опубліковані в ті роки і згодом визнані "ворожими" та "націоналістичними", партійно-державне керівництво УРСР запровадило мовну політику, сформульовану в Москві. Незважаючи на періоди тимчасових послаблень, вона залишалася чинною до кінця 1980-х років, коли було створено ідейно-логічне підґрунтя діяльності інституцій, покликаних відстежувати та спрямовувати мовні процеси. Лінгвістичні дослідження в УРСР мали й надалі визначати такі ключові постулати, як "благодіючий" вплив російської мови на українську та "гармонійність" українсько-російської двомовності, необхідність зближення двох "братніх" мов, формування спільного лексичного фонду різних народів СРСР, широке запровадження інтернаціоналізмів. На думку Георгія Шевельова, сама структура і основа беззахисної української літературної мови була закладена відкритою для російських впливів і запозичень, а її діалектна основа була зміщена на схід.⁸⁶

У науковій та науково-популярній літературі обговорюваний період зазвичай подається переважно з точки зору жертв: знищення здобутків політики коренізації та українізації, запровадженої самими більшовиками, загибель її речників, різноманітні

"антинаціоналістичні" акції і т.д. Безперечно, все це мало місце, і на цю тему вже багато написано, з різним ступенем знання, глибини та майстерності.

Сучасний стан дослідження проблеми, що обговорюється, вимагає дещо іншого погляду на період, що розглядається. Варто було б поставити такі питання: Чи політика українізації та її мовні аспекти зникли одночасно? Чи вона мала певну "інерцію", яка впливала (попри всі руйнівні реалії 1930-х років, періоду Другої світової війни та пізнього сталінізму) на стан української мови та ставлення до неї з боку владних структур?

Було б також корисно придивитися до роботи тих, кого дослідник Семен Підгайний влучно назвав "людьми, що уникли розстрілу" - усіх тих українських письменників, філологів, літературознавців, які під прикриттям "советизму" вели певний мовний контрдіалог.

Це складна робота, але вона сприятиме глибшому розумінню того, чому потужні зусилля сталінського режиму в 1930-х - 1950-х роках зрештою не змогли встановити "спільний знаменник" для української та російської мов, і чому українці в Радянському Союзі змогли зберегти свою етнічну ідентичність, яка сформувалася в період українізації, хоч і недосконалої.

Переклади з української Марта Д, Олійник

Сезан В'юшан

А все таки наша зверху!

Я не знаю, чого саме на нас ніби розгніва-
лися брати наші, руські пролетарські письмен-
ники.

Жили ми з ними тихо та сумирно, вони до
нас приїздили, ми до їх їздили, бачилися, го-
ворили, віталися...

Не за всіма, що правда, а з багатьома таки
й особисто знайомі, і один одного поважасмо й
ажали.

І не було ніби з нашого боку чогось такого,
за що б можна було на дванадцятім році рево-
люції нас викреслювати.

І не тільки нас, а й батьківщину нашу,
Радянську Україну, з її мовою й з питомим
її населенням.

От, приміром, Ф. Гладков, той самий, що
«Цемент» написав.

Побував він у комуні «Авангард» (на За-
поріжжі) і такого набажав:

— На що, каже, — відроджувати деспотовську
епоху, на що гальванізувати українську мову,
що вже вкрилася порошнею? Все це, — каже, —
тільки гальмус розвитку соціалістичного бу-
дівництва.

А про українських письменників Ф. Гладков
такого погляду додержується:

— Вони хотять конкурувати з російськими
письменниками, а виходить тільки «обезьяні-
чають».

Про Західню Україну наплів такого, що аж
соромно за його, як за пролетарського пись-
менника.

Натрапив Гладков десь на секретаря пар-
кому галичанина, і пише:

— Секретар лчейки—галичанин...

І пояснює це для його чудо-юдо так:

— Галичанин—приїхавший из Галиции.
Галиция—Юго-Западная часть Польши.

Просто—«без сорому казка».

А ось і другий письменник А. Батров. Цей
уже, здається, наш український, бо друкую-
ться в журналі «Красное Слово», органі ВСЕ-
УКРАЇНСЬКОЇ Спілки Пролетарських Пись-
менників.

За цим пролетарським письменником, Ук-
раїну населяють не хто інший, як хохли.

Читайте його оповідання «Пантелей», в
«Красном Слово», книга восьма.

Там ось що пишеться:

«С ХОХЛОМ Пашка живет» (стор. 12).

І далі:

«...что спала она на палубе трюка, среди
ХОХЛОВ и шумливых жинек...».

Бачите, як на нас русьні пролетарські пись-
менники дивляться...

Ми—хохли, наша мова порошнею вкрилася,
наша мова мертва, її треба гальванізувати.

Хоч вішайся, чорти його батька знають

І як би не корова, так таке, що й «крити»
нема чим.

А то, спасибі коровам, вони Україну визво-
ляли...

А Батров, кінчаючи свого «Пантелея», го-
ворить:

«...в конце улицы появились колонны
немцев, обоз, а за обозом пестрое пугливое
стадо УКРАИНСКИХ коровок».

Хоч люде на Україні й хохли, за те коровки і
українські...

Все таки пегше!

Все таки с Україна!

Все таки наша, значить, зверху

Радянсько-фінляндські взаємини

Поту союзного уряду фінляндському урядові, передану 28 вересня фінляндському послові у Москві, з великим задоволенням сприйняла вся радянська промисловість, у тому числі й трудящі України. Ні для кого не таємниця, що в системі антирадянського блоку фашистська Фінляндія грає надзвичайно велику роль. Правда, Фінляндія підпадає іншим імперіалістичним впливам, ніж Польща або Румунія. Активізація антирадянської діяльності в Фінляндії йде не по лінії особливих інтересів французького імперіалізму. Тим то, Варшава не є для Фінляндії організаційним центром. Але ця обставина ані трохи не послаблює ролі Фінляндії в готуванні інтервенції проти СРСР. Паміж Варшавою та Гельсінґфорсом давно вже навіязано найтісніше співробітництво на основах своєрідного розподілу праці і рівноправства. Про це свідчать хоча би й недавні взаємні військові візити, що супроводилися багатозначними нарадами в обох генеральних штабах.

Фінляндський кордон, так само як і польський або румунський кордон з СРСР, ще дуже недавно використовували, щоб перекидати до СРСР шпигів та білогвардійських терористів. Різниця була тільки в тому, що через фінляндський кордон перекидали білогвардійських агентів англійського імперіалі-

Глитайська агентура

Нищена революцією клас не покидає історичної сцени в одчайдушного опору. Побита в боях, воє відступає на тиліві позиції, переходить на тактику партизанщини, з дивовижною впертістю й гострозорістю вишукує сліди місця в таборі переможця для місцевих ударів, заповнює в цьому таборі всі щілини своїми агентами для підривної роботи. Так утворюються швидницькі групи емігрантської буржуазії в радянській приналежності, і трохи одмінно, в першу чергу через вплив на несталі елементи, — антинішські ухили: дрібно-буржуазний лівий і, головна небезпека нашого часу, глитайський правий.

Партія ідейно і організаційно строїла «лівий» троцький, ідейно переборола й правий ухил, на XVI з'їзді визнала дотримування опортуністичних поглядів за несприятливо з переобранням у партії.

Колишні ватаги правого ухилу капітулювали на XVI з'їзді, але сам правий ухил мавши глибоке коріння в самій країні, зброї не склав. І коли ухарин, Томський і ін. все відмовчуються від резолюції XVI з'їзду, то колишні їхні агенти в низах, використовують кожну можливість, рушила в сезонний наступ на генеральну ленінську лі-

Партія не стерпить дворушників у своїх лавах

Останні події, що сталися всередині нашої партії, зокрема, явно дворушницьке поводження запекло-правих опортуністів (Рютін, Слепков), а також факти найгіршої фракційної правої і «ліво»-опортуністичної дворушницької роботи Нусінова, Коврайського і інших, викинутих тепер з партії, підкреслюють, що ми маємо справу з знову поживленою правоопортуністичною роботою, на яку жваво відгукуються «лівацькі» елементи, що об'єднуються з правими на спільну боротьбу проти генеральної лінії партії й ленінського керівництва ЦК. Ось чому зрозуміла та хвиля обурення серед найширших партійних і позапартійних мас, що виступають з низкою резолюцій проти цих вилазок правих і «лівих» опортуністів, і природня та огида, яку викликало до себе дворушництво останніх, що під прикриттям його вони намагаються провадити свою шкідницько-підривну роботу, явно ллючи воду на млин наших клясових ворогів.

Уся антипартійна суть цих виступів робиться особливо виразна в світлі ухвалених на XVI з'їзді постанов про правих опортуністів.

Ухвалені на з'їзді постанови:

І справді, про що найбільше кажуть Коврайські, Слепкови, Нусінови, Рютіни й інші? У своїй підривній фракційній роботі, посамперед, — це проходить червоною ниткою в усьому їхньому поводженні — вони роблять ставку на труднощі, що їхнім зляканим поглядам глитайських підспівувачів малюється як наступ загальної кризи, як якась стихія, з якою партії не сила впоратися. «Ми самопливом і досить сліпо та неорганізовано в'їхали в галузь таких економічних явищ, — злякано пишуть деякі з панікерів, — які є тепер об'єкт тривожного обговорювання цілої країни і, зокрема, досить інтенсивного, хоч і неправильного обговорення в чергах» (?). Ось, уже справді «базарна» філософія. Ми бачимо, що замість тверезо аналізувати, людям уже потемнішало в очах, що вони вже готові вдаритися в обивательську паніку, готові далеко переступити навіть через теорію Бухаріна про рівняння на «дошкульні місця».

Замість тверезо й енергійно боротися за виконання промфінплану, вони роблять ставку на зростання промислових цін (отже, зрив зарплати), вони договорюються

Контрреволюційна змова запродавців світового капіталу

Обвинувальний висновок у справі контрреволюційної організації спільни інженерних організацій („промислова партія“) в обвинуваченні Рамзіна, Калінікіна, Ларичева, Чарновського, Федотова, Купріянова, Очіна і Сітіна в ст. 58 п.п. 3, 4 і 6 нарного кодексу РСФРР

Одна за одною в цілому ряді „лузей промисловості за минулі 2 роки викривано силами ОДПУ шкідницькі організації. Слідком за шахтинським шкідницьким угрупованням викрито шкідницьку організацію в НКШ. За шкідництвом на транспорті пішло викриття шкідницьких організацій у військовій, текстильній, оудо-будівельній промисловості, в машинобудівництві, в хемічній, золотій, нафтовій і інших галузях промисловості.

Про ряд шкідницьких організацій і вжиті заходи боротьби, Радянський уряд взажає за потрібне способом офіційних повідомлень подати до відома широким масам трудящих. Майже з усіх матеріалів цих справ СЛІДСТВО СИСТЕМАТИЧНО ДОХОДИЛО ДО ВИСНОВКУ ПРО НАЯВНІСТЬ ЄДИНОГО ЗОРГАНІЗОВАНОГО КЕРІВНОГО ЦЕНТРУ ВСІЄІ ШКІДНИЦЬКОЇ РОБОТИ, натрапляючи раз за разом на шкідників в основному керівному апараті

цілістичного будівництва виключали для всіх цих шкідницьких організацій здійснення їхніх задумів без допомоги ззовні, без втручання в проваджену ними клясову боротьбу проти Радянського Союзу потужніших сил організованого міжнароднього капіталу в особі його буржуазних урядів, що спираються на озброєну силу. Зростання, в міру тих же успіхів Союзу, ворожій активності буржуазних держав до Радянського Союзу, не припиняє провокаційні спроби стягнути його в війну, нарешті, зухвалний галас, який кожного разу підносила буржуазна преса після актів репресій радянської влади проти одвертих шкідників—все це з незмолимою логікою приводило до тих же висновків і говорило про наявність певного органічного зв'язку між роботою шкідників і антирадянською політикою буржуазних держав.

Тому, суди неминучо мусіли вести нитки від

3. Инж. ХРЕННИКОВ *)—металургія й металобробна промисловість.

4. Професор ЧАРНОВСЬКИЙ—металургійна й металобробна промисловість.

5. Инж. ФЕДОТОВ—текстильна промисловість.

6. Инж. КУПРІЯНОВ—текстильна промисловість.

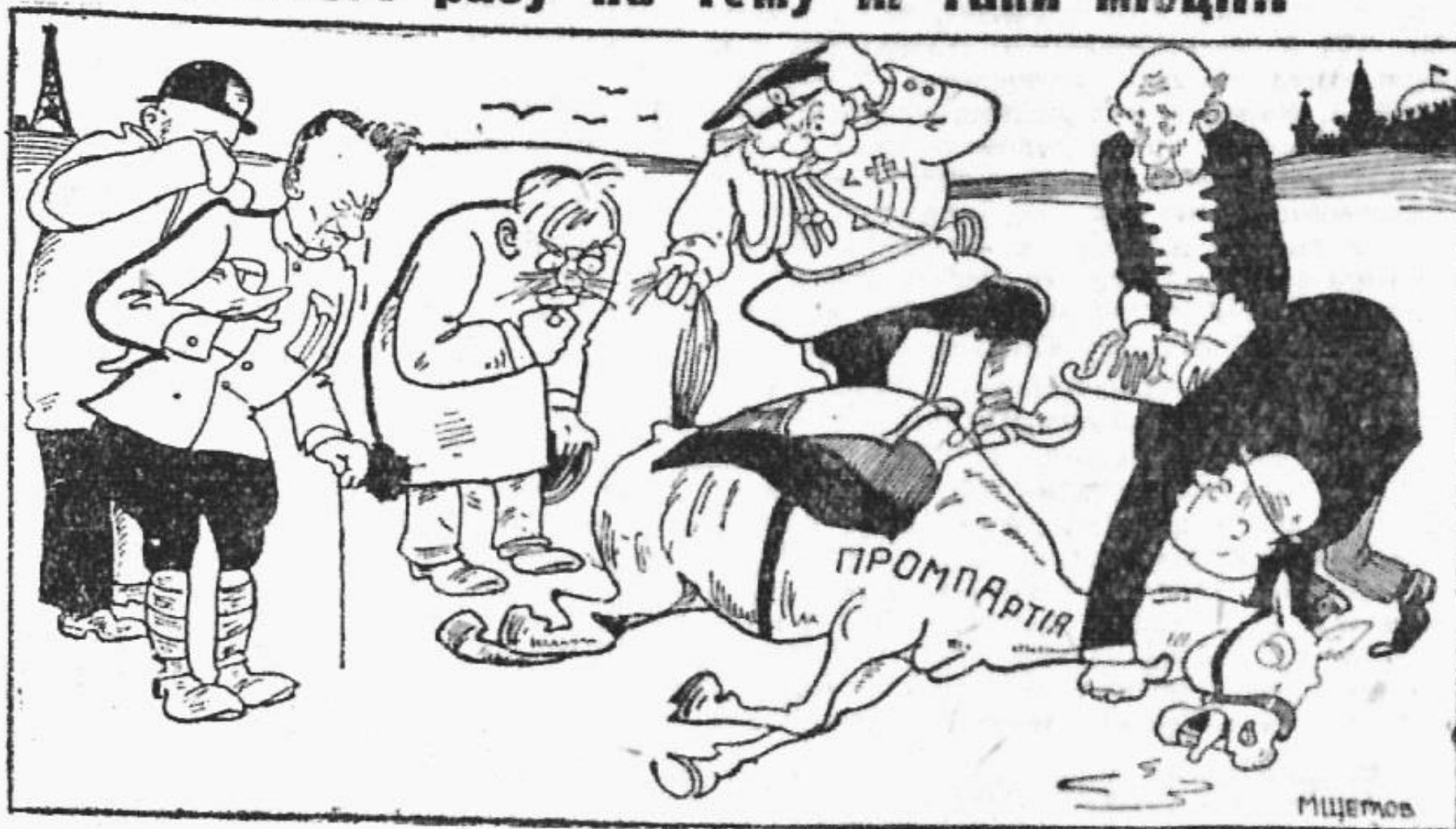
7. Инж. ЛАРИЧЕВ—нафтова промисловість і паливопостачання.

8. Проф. Л. К. РАМЗІН—паливопостачання й енергетика. Крім того, Рамзін зараховує до даного центру П. І. КРАСОВСЬКОГО **, що відав шкідництвом на шляхах сполучення, хоч і вагається, як він говорить, «остаточно одмежувати членів самого центру від членів його галузевих груп», тим більше, що формальних виборів як самого центру, так і його президії не було. Проте, центр фактично мав

президію, що складалася з таких осіб: інж. П. А. Пальчинського, інж. Л. Г. Рабіновича і інж. Хреннікова, причому після арешту Рабіновича, як свідчить Рамзін, його фактично замінив Федотов (свідчення від 21 жовтня). Трохи інакше в цьому останньому пункті про лідерство у шкідницькій організації свідчить обвинувачений Ларичев. Потверджуючи загальом і в цілому свідчення Рамзіна про склад керівного центру, він, проте, говорить: «керівна група фактично відіграла роль центрального комітету, до складу якого належали: Хренніков, Калінікіна, Рамзін, я, Чарновський, Федотов. Хоч ніяких виборів голови ми не проводили, але за наступністю й широким знанням загального становища керівну роль відіграв Хренніков. Після його арешту діяльність організації різко згорнулася й в цей останній період керівництво перейшло до Рамзіна» (свідчення від 21 вересня).

П'ЯТНИЦЯ, 5 грудня 14 (1930) г.

Кожного разу на тему ж тани місці...

Як створити «ворога»: дегуманізація українців радянським агітпропом

Ксенія Кузіна

Здається, що всі тоталітарні режими діють за одним шаблоном – спочатку означити ворога та сконструювати його образ, стигматизувати цілі народи, етнічні групи, соціальні прошарки, які становлять загрозу цьому режиму, а потім розпочати процес їх знищення у супроводі пропаганди. Пропаганда ненависті є частиною державного терору, оскільки має на меті легітимізувати злочинні насильницькі дії влади, виправдати їх. Радянській агітпроп досяг вагомих «успіхів», обґрунтовуючи комуністичні репресії упродовж семи десятиріч. Він діяв тими ж методами, що, наприклад, і нацистська пропаганда, яка стигматизувала євреїв або ромів. Тими ж принципами керується сучасна російська пропаганда, яка дегуманізувала українців задовго до початку російсько-української війни, спираючись на чималий досвід радянського агітпропу.

Більшовикам був властивий бінарний світогляд, який поділяв світ на «своїх» та «чужих», «героїв» та «ворогів». Подібний маніхейський підхід вимагав покарання «зла», яким його бачила та розуміла радянська влада. Для більшовиків репресії були «інструментом пролетарської диктатури», а отже, цілком прийнятними для знищення ворогів, означених чи призначених більшовицьким режимом. Спроба українців чинити опір автоматично робила їх ворогами цього режиму. В радянському дискурсі вони поставали в різних «ворожих» іпостасях: українське селянство, яке протестувало проти колгоспної системи, маркувалося *«куркульсько-петлюрівським елементом»*; та частина українського суспільства, яка прагнула до справжнього суверенітету країни, таврувалася номінаціями, похідними від прізвищ очільників українського визвольного руху, як-от, Симон Петлюра та Степан Бандера – *«петлюрівці»*, *«бандерівці»* (іноді із помилкою *«бендеровци»*); українським митцям, науковцям та політичним діячам загрозувало бути призначеними *«українськими буржуазними націоналістами»*. Жодна з цих категорій не мала меж, що означало для пересічних українців небезпеку перетворитися на ворога будь-якого ґибу. Це крім того, що в СРСР можна було стати *«троцькістом»*, *«шпигуном»*, *«диверсантом»*...

Образи ворогів утверджувалися в масовій свідомості населення СРСР за допомогою розлогої системи агітації та пропаганди. В арсеналі радянського агітпропу були засоби масової інформації, кіномистецтво, художня література, образотворче мистецтво, налагоджена система сільських, районних, обласних штатних і поза штатних пропагандистів. Американський історик Стівен Коткін назвав Радянський Союз «цивілізацією слів». За допомогою мовного впливу конструювалися та транслиювалися абстрактні образи українців-ворогів, які «перетворювалися» на об'єктивно існуючі у повсякденному житті.

Петлюрівець

Ця номінація у радянському дискурсі одразу набула негативної конотації. Симон Петлюра боровся із більшовиками, але програв. Російські більшовики прагнули знищити свого опонента не лише фізично, але й ідеологічно. Тому по завершенні військових баталій, боротьба не припинялася – вона перемістилася в ідеологічну площину. Радянська пропаганда, вдаючись до різних маніпулятивних практик, перетворила Голову Директорії УНР на ворога, а «петлюрівщина» стала в СРСР політичним злочином.

У рік вбивства С. Петлюри – 1926 р. – у кінопрокат вийшла радянська пропагандистська стрічка «П.К.П.» (реж. А. Лундін, Г. Стабовий, 1926 р.) [1]. У самій назві був закладений каламбур, який розкривався в одному із сюжетів фільму: напис на вагоні «П.К.П.» мав розшифровуватися як «Польська колея панствова» (назва польської державної залізниці). Проте селянин, глузуючи, інтерпретував його як «Пілсудський купив Петлюру». Це – німе чорно-біле кіно, але титри та написи, семіотичні коди (музика, жести та міміка персонажів, іконіка та ін., комбінація яких створює кінотекст [2]) передавали глядачеві відповідне інформаційне-емоційне повідомлення. С. Петлюра у фільмі постав «продажним», «жадібним», «українським Наполеоном», що спирався на «шовіністично налаштовану частину інтелігенції» та «масу українського селянства, серед яких міцні власницькі традиції». Образ очільника УНР в екзилі конструювався як комічний та недолугий, що мав викликати у глядача посмішку і водночас – презирство. Ворог у смішній подобі був принижений і вже не виглядав загрозливим. Прибічники С. Петлюри в Україні – «петлюрівці» – «як хробаки потрохи, непомітно та тихо підточували молоду радянську Україну».

Кадр із кінофільму «П.К.П.» (1926).
Микола Кучинський у ролі Симона Петлюри

У першій половині 1920-х рр. радянські газети публікували матеріали про звірства петлюрівців на зразок: *«погроми, пожежі, розстріли, грабунки, насильства; людність били шомполами, особливо ж євреїв і ще багато було різних прояв «пляски смерті» петлюрівців»* [3]. Однак, подібні свідчення згадувалися у матеріалах разом із повідомленнями про «законне» покарання петлюрівців. Таким чином, «зло» поставало перед радянським читачем як покаране. Номінація «петлюрівець» перетворилася на смислову одиницю радянської ідеології (ідеологему), що формувала вкрай негативне ставлення до учасників Української революції 1917–1921 рр. Згодом ця номінація застосовувалася не лише до них.

Ідеологічне кліше «петлюрівець» було використано для стигматизації української інтелігенції. У 1930 р. співробітники ВУАН, викладачі, письменники, мовознавці та інші проходили за сфабрикованою справою «Спілка визволення України». У звинуваченні наголошувалося, що ця Спілка була «створена за вказівками закордонного центру петлюрівщини...» і була «єдиною з петлюрівським закордонним центром, що визнавав себе урядом УНР». Цей політичний процес набув широкого розголосу в УСРР. Навіть радянська сатира не залишилась осторонь, бо гумор – це гра переможців із переможеними [4]. У 1930 р. один номерів гумористичного журналу «Червоний перець» вийшов із обкладинкою, на якій була розміщена карикатура Б. Фрідкіна «До процесу СВУ» [5]. У світлі радянської пропаганди відомі вчені ВУАН (С. Єфремов, Й. Гермайзе, В. Дурдуківський, А. Ніковський, В. Чеховський та інші) поставали «ворогами». По завершенні цього процесу 45 осіб отримали різні строки ув'язнення, дехто з цих «петлюрівців» опинився на Соловках.

Фрідкін Б. «До процесу СВУ», 1930 р.

Терміни «петлюрівець» та «петлюрівщина» використовувалися у прецедентних текстах, тобто таких, що вважалися загально прийнятними у радянській мовній культурі. Приміром, тлумачний словник за редакцією Дмитра Ушакова, що видався на держзамовлення з 1934 по 1940 роки накладом кожного тому 45 тис. примірників, можна розглядати як прецедентний текст того періоду. Зокрема, там пропонувалися такі визначення «петлюрівця» і «петлюрівщини» [далі цитування мовою оригіналу – К. К.]:

(1) Петлюровец, петлюровца, м. (истор.). Сторонник Петлюры, участник петлюровского белогвардейского контрреволюционного движения (см. петлюровщина).

(2) Петлюровщина, петлюровщины, мн. нет, ж. (истор.). Период гражданской войны на Украине (1918-19 гг.), когда во главе контрреволюционного движения и бандитской расправы с трудящимися находился ставленник и агент германских интервентов Петлюра, опиравшийся на кулачество, на наиболее шовинистические слои украинской буржуазии и на помощь польских интервентов [6].

Отже, «петлюрівщина» охоплювала одразу кілька категорій ворогів – «ставленик та агент німецьких інтервентів», «українська буржуазія» та «куркульство». Вже у 1930-х рр. «петлюрівщина» пов'язувалася не стільки з участю в управлінських та військових структурах УНР, скільки із «злочинами» у сільському господарстві, як-то: роздача колгоспникам «завищених» авансів, намаганнях «приховати» (а насправді – зберегти) насінневий фонд чи збіжжя для харчування селянських родин в умовах Голодомору [7]. Небажання українських селян вступати до колгоспів називалося «куркульським саботажем» та «петлюрівщиною». У радянському дискурсі передвоєнного десятиліття кліше «куркуль» та «петлюрівець» щільно поєдналися, утворивши «куркульсько-петлюрівський елемент», що прирівнявся до «контрреволюційного елементу». До цього семантичного ряду слід також додати «петлюрівську інтелігенцію, яка осіла на селі, всіляко намагаються розкласти колгоспи» і про яку згадали навіть у резолюції об'єднаного пленуму ЦК ВКП(б) і ЦКК, що відбувся у січні 1932 р. Отож, ідеологеми петлюрівець / петлюрівщина могли змінювати зміст у відповідності до радянської прагматики.

Демонстрація «перемоги» над ворогом була надзвичайно важливою в ідеологічній боротьбі. Показовою у цьому контексті була поява наприкінці 1930-х рр. вірша Максима Рильського «Україна», у якому переможений «ворог» поставав у звірячих подобах – таких звичних і поширених у радянській пропаганді:

Петлюрівців звірячий шал,

Гетьманське дике панування,

Сусідів-хижаків знуцання

І куркулів хазайнування

Відбито і розбито вкрай. [8]

У цьому ж «переможному» дусі можна трактувати карикатуру О. Ковчуренка «Геть бур'яни!», розміщену у 1933 р. у гумористичному журналі «Червоний перець». Зокрема, це гасло стосувалося так званих «*бывших*», серед яких у характерному одязі представлено «петлюрівця». Підпис підштовхував читача до думки, що ці вороги вже переможені: «Бур'яни минулого – зростали і плодилися в період 1917–1922 рр. Знищила і ліквідувала їх Червона Армія».

Ковчуренко О. «Теть бур'яни!» (фрагмент), 1933 р.

«Петлюрiвець» і «петлюрiвщина» у радянському дискурсі використовувалися у доволі дивних і непередбачуваних контекстах. Приміром, 5 листопада 1924 р. на шпальтах київської газети «Більшовик» з'явилася стаття Гр. Гринько, присвячена другій сесії ЦВК СРСР, де басмацький національно-визвольний рух проти більшовиків у Туркестані, Бухарі та Хорезмі визначався як «Середньо-Азіатська петлюрiвщина» [9]. У 1939 р. голова Нікопольського райвиконкому заявив, що козацький ватажок XVII ст. Іван Сірко – «петлюрiвець», і тому до його поховання у цій місцевості мусить бути й відповідне ставлення, тобто відсутність жодної меморіалізації чи просто дбайливого ставлення [10].

У 1930-х рр. «петлюрiвщина» опинилася в одному семантичному ряді із «українським буржуазним націоналізмом».

Куркуль

Цей термін в радянській новомові означав «зачиточный крестьянин, эксплуатирующий односельчан» [11]. Українські селяни використовували слово «хазяїн» для селян-власників на селі. У слововжиток «куркуль» почав входити у 1920-ті рр. і особливого поширення набув у першій половині 1930-

х рр. Слово «куркуль» і синоніми до нього – «глитай», «мироїд», «дерилюд», «жироїд» – мали виключно негативну конотацію й активно використовувалися у радянському дискурсі, особливо під час сталінської колективізації. Ця дефініція позначала «класового ворога» більшовиків, але радянська пропаганда створила тісний зв'язок між «куркулями», «петлюрівцями» та «українськими буржуазними націоналістами». У розумінні більшовиків, саме селянин-власник із його власницькими устремліннями складав основу соціальної бази націоналізму. Тому класовий ворог в Україні набув національного відтінку.

Куркуль, бандит та Червона армія, 1920 р.

Українські селяни-власники, маючи власне господарство, не бачили доцільності вступати до радянських колгоспів. Так звана «куркульська частка» у виробництві товарного хліба в СРСР становила 20 % у 1926/27 рр. [12]. Вочевидь «куркульської небезпеки» для колгоспного ладу не існувало, але куркулі, які «мали господарський авторитет на селі» (за словами Й. Сталіна), несли небезпеку радянській владі, оскільки могли чинити опір. У СРСР у 1930 р. було оголошено про «перехід від політики обмеження куркулів до політики ліквідації куркулів як класу на базі суцільної колективізації». Українських селян-власників очікувала насильницьке вислання із місць їхнього проживання до Північного краю та Сибіру із конфіскацією майна і навіть фізична страта. Ця політика супроводжувалася гучною кампанією проти «куркулів», яку розгорнув радянський агітпроп.

Передусім до бою із «куркулем» стали радянські ЗМІ. З метою вразити читача та пробудити у ньому почуття ненависті до «ворожого класу», автори газетних публікацій використовували метафори (“*кулацкие охвостья*”, “*кулацкие гнезда*”); пейоративну лексику (“*рвачи*”, “*кулацкие недобитки*”); епітети (“*злостное/озверелое кулачество*”). У ЗМІ не можна було зустріти навіть нейтральної згадки про куркуля, тільки – негативні. На шпальтах радянських газет та журналів не було жодних малюнків чи фотографій, які б могли викликати у читача жаль чи співчуття до куркулів, як-то куркульську родину виселяють із власної хати. Натомість заохочувалися добірки публікацій про те, як у куркульській хаті облаштували школу або, як колгоспники використовують інвентар, що колись належав куркулеві. Лунала риторика люті і заклики до насильницьких дій стосовно селянина-власника. Радянські карикатуристи створили цілий ряд плакатів з характерними назвами “*Уничтожим кулака как класс*” (М. В. Куприянов, П. Н. Крылов, Н. А. Соколов, 1930), “*Сбросьте с вашего пути кулаков / Заклятых врагов коллективизации*” (А. С. Магидсон, 1930) та ін., які спонукали до відповідних насильницьких дій. За допомогою прийомів і засобів комічного карикатуристи зображували «куркулів» у дегуманізованих образах – хижих звірів та птахів, комах-шкідників тощо.

Куприянов М., Крылов П., Соколов Н.
“Уничтожим кулака как класс”, 1930 р.

Демонічний образ «куркуля» постав у художній літературі, зокрема у творах письменників радянської України, що вийшли друком на початку 1930-х рр.: Григорія Епіка «Перша весна» (1931) [13]; Івана Кириленка «Аванпости» (1933) [14], Івана Ле «Історія радості» (1934) [15]. Український літературний критик Іван Дзюба припустив, що у цих творах втілилася версія, поширена в усній пропаганді 1930-х рр., нібито «куркулі» самі себе морили голодом [16]. В радянських газетах йшлося про те, що селяни «інсценують голод», «агітують» та, знов-таки, душать себе та свої родини голодом.

Плеяду негативних персонажів доповнював радянський кінематограф. «Новими шляхами» (або «Дві сили», реж. Павло Долина, 1928), «Коллективістична весна» (реж. Я. Печорін, 1930), «Обличчя ворога» (реж. Андрій Кустов, 1931), «Чатуй» (реж. Павло Долина, 1931) [17] – у всіх цих кінострічках куркуль презентувався як противник колгоспного ладу, шкідник, який знищує колгоспне зерно.

Ідеологічний персонаж «перетворився» на реальну спільноту, яка радянською владою оголошувалася поза законом і підлягала покаранню й навіть фізичному знищенню.

Генч Л. «Волшебная перемена» («Крокодил», 1930, № 5)

Загалом, категорія «куркуль» була розмитотою, без конкретних ознак, а тому до «куркулів» можна було записати селян, незгодних із політикою радянської влади. Всього в УСРР було розкуркулено за період 1930–1931 рр. 93,9 тис. селянських господарств [18]. Але тавро «куркуль» не зникало із радянського дискурсу упродовж 1930-х рр. Пропагандистська кампанія цькування «куркулів» продовжувалася. Навіть ті хазяї, які все-таки вступили до колгоспів, вважалися «підступним ворогом», який «діє тихою сапою», «вставляє палки в колеса» та «напускає туману». «Куркуль» як і раніше вважати злодієм у силу своєї природи [19], а відтак репресії проти них не припинялися. У 1937 р. був виданий наказ НКВД № 00447 «Про операцію щодо репресування колишніх куркулів, кримінальників та інших

антирадянських елементів», що ознаменував початок так званої «куркульської операції». Перші дві категорії, які підлягали покаранню, були:

1) «Колишні куркулі, що повернулися після відбуття покарання або втекли з таборів та трудових поселень; які ховаються від розкуркулення та викриті в антирадянській діяльності».

2) «Колишні куркулі та соціально небезпечні елементи, які перебували у повстанських, фашистських, терористичних та бандитських формуваннях».

В Україні ця операція була спрямована проти сільського населення і відрізнялася особливою жорстокістю: з понад 111 тисяч заарештованих більшість (понад 64 тисячі) була розстріляна, майже всі інші загинули пізніше в таборах ГУЛАГу [20].

Український буржуазний націоналізм

Це також винахід більшовицької ідеології. У більшовицькому «словнику» обидва поняття – «буржуазний» та «націоналістичний» – мали негативну конотацію. «Буржуазія» – це класовий ворог більшовиків, а «націоналісти» завжди ставлять національне вище класового, що також не сумісно з більшовицькою ідеологією. Отже, «буржуазний націоналіст» – вдвічі небезпечний ворог.

Спочатку тавро «буржуазний» поширювалося на політичних опонентів більшовиків в Україні, зокрема політичні партії українських соціалістів, есерів («буржуазні та дрібнобуржуазні»). У цьому контексті українська Центральна Рада поставала як «буржуазно-шовіністичний орган», «політичний центр буржуазно-націоналістичних партій і організацій, що

намагався оволодіти національно-визвольним рухом й не допустити встановлення влади рад в Україні». У 1920-х рр. «дрібнобуржуазними організаціями» назвали також кооперативи, Всеукраїнську спілку вчителів, де гуртувалася українська інтелігенція, яка не сприймала більшовизм. У цьому ж таборі «буржуазних націоналістів» у світоглядній картині більшовиків опинилися селяни-власники, які нібито мали «дрібнобуржуазне коріння», а їхній супротив радянській політиці на селі був нічим іншим, як «тиском дрібнобуржуазної стихії». У вжитку радянського агітпропу у 1920-х рр. перебувало також поняття «націонал-ухильництво», що застосовувалося переважно до націонал-комуністів (О. Шумський, М. Хвильовий, М. Волобуєв), які «перебільшували національні особливості» та «недооцінювали класові інтереси пролетаріату». Отож будь-які українські національні прагнення в політиці, культурі і навіть економіці одразу таврувалися як «буржуазний націоналізм». За лаштунками боротьби із «буржуазним націоналізмом» відбувалися знищення місцевих еліт, які прагнули до більшої самостійності, денационалізація і русифікація усіх сфер суспільного життя, і це попри те, що в радянській Україні була проголошена українізація.

Політика українізації, що проводилася з 1923 р., більшовиками використовувалася для їхньої легітимізації в українському суспільстві, заради вкорінення радянської влади в Україні. Однак серед русифікованого апарату управління в країні вона викликала невдоволення і супротив. Крім того, поміж «російських міщан» в Україні побутували думки, що «українська мова вигадана», що «нею можуть користуватися лише бандити – махновці і петлюрівці» [21]. Розпочалися атаки на українізацію. Симптоматичною була поява у другій половині 1920-х рр. статті члена ЦВК СРСР Юрія Ларина у журналі «Більшовик», присвячена «збоченням національної політики» [22]. Стаття була написана за особистою вказівкою Й. Сталіна. Примітно, що у якості негативного прикладу автор обрав саме українізацію, бо в Україні нібито «більший тиск з боку дрібнобуржуазної інтелігенції в бік примусової українізації неукраїнського населення, ніж в інших національних республіках, де дрібнобуржуазна інтелігенція набагато нечисельніша, ніж в Україні». Для характеристики перебігу процесу українізації автор використовував словосполучення на зразок «низка ненормальностей», «насилля над мовою [інших національностей]», «петлюрівська українізація», «дещо криве в українізації», а також «збочення» та «перегини». Усі ці «недоліки» пов'язувалися із «просвітницьким апаратом, який завжди і всюди є представником шовіністично-націоналістичних тенденцій». Отже, сформувався образ ворога, який проводив «невірну» політику українізації. Відтак, навіювалася думка про необхідність знищення ворога і припинення його діяльності, чим власне і завершується стаття Ю. Ларина: «це опозиція до загальнопартійної лінії... З нею треба рішуче покінчити».

На початку 1930-х рр. радянська ідеологема «український націоналізм» стала у нагоді кремлівському керівництву для розправи із тими, хто був незадоволений та опирався сталінській політиці в українському суспільстві. Лунали заклики вигнати «петлюрівські та буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій», «забезпечити систематичне партійне керівництво українізацією й контроль за нею». Це стало лейтмотивом «політичних перевірок» та «чисток», які охопили всі щаблі республіканських управлінських структур. Їх зазнали понад півмільйона людей, сотні тисяч потрапили до категорії «класово ворожих елементів», у тому числі як куркулі та буржуазні націоналісти [23]. Влітку 1933 р. другий секретар ЦК КП(б)У Павло Постишев публічно озвучив причину «чисток» серед української інтелігенції: «перетворення у лігва буржуазних націоналістів і контрреволюціонерів Української Академії наук, Інституту ім. Т. Шевченка, сільськогосподарської академії, Українського інституту марксизму-ленінізму та наркоматів освіти, сільського господарства і юстиції». Цькування зазнав нарком освіти УСРР Микола Скрипник (як «підпомагач буржуазно-націоналістичним елементам»), який у 1933 р. закінчив життя самогубством.

Під гаслами боротьби з українським націоналізмом був реформований український правопис. Ідейними натхненниками цієї кампанії були партієць Андрій Хвиля (Олінтер) та мовознавець Наум Каганович. У їхніх промовах та публікаціях прихильники «скрипниківки» (тобто унормованого упродовж 1925–1928 рр. українського правопису) маркувалися як «буржуазно-націоналістичні елементи», «українські націоналістичні елементи», «українські націоналісти», «недобитки петлюрівщини». Їхні теорії називалися «буржуазними» і навіть «фашистськими», бо вони «виховують маси у куркульсько-петлюрівському дусі», займаються «шкідництвом [...] на фронті творення української радянської культури» та «калічать мільйони дітей» [24], [25]. Під заклики цієї шаленої пропаганди у 1933 р. був затверджений новий український правопис, штучно наближений до російської орфографії.

У 1930-х рр. більшовики відкинули ідею про «перевиховання» або навернення відступників на «шлях до світла» – ворог міг бути лише знищений. Така доля спіткала колишніх боротьбистів, частина яких ще у 1920 р. увійшла до складу КП(б)У, сподіваючись, що їм вдасться її українізувати. Вони давно інкорпоровалися до радянських та партійних структур, але у СРСР для «буржуазного націоналізму» не існувало терміну давності, тому їм не вдалося уникнути звинувачень у 1930-х рр. Серед них: колишній нарком освіти Олександр Шумський, Голова Раднаркому УРСР Панас Любченко, який вкоротив собі віку та інші.

Жертвами радянської національної політики ставали й інші народи, що мешкали на теренах СРСР: проводилися репресії за «національними лініями» – польська, німецька, харбінська тощо. Під час Великого терору 1937–1938 рр. в Україні 265 669 осіб були заарештовані, багатьох з них – розстріляно. Статистичні дані свідчать, що на першому місці за кількістю були репресовані за «національними лініями» (31,3 %), на другому – колишні куркулі (18,2 %), а на третьому – «учасники буржуазних націоналістичних організацій» (16,7 %) [26]. У той же час жодної репресивної акції, спрямованої проти росіян як етнічної спільноти, не було. Звичайно, вони ставали жертвами радянських політичних репресій, але в СРСР їх не переслідували / не карали / не вбивали через те, що вони росіяни, на відміну від українців.

Оунівці / бандерівці

Це синоніми до «українського буржуазного націоналіста», що з'явилися під час Другої світової війни та використовувалися у тоталітарному дискурсі у наступні десятиліття. Ці номінації мали вербальний вияв найвищого градусу ненависті [27].

У повоєнні десятиліття в СРСР була сформована періодизація «українського буржуазного націоналізму», початок якого визначався ще 1891 р. з моменту створення «Братства Тарасівців» у Харкові. Далі – діяльність «української буржуазно-націоналістичної контрреволюції у роки громадянської війни».

Під «контрреволюцією» малися на увазі Центральна Рада, Гетьманат та Директорія. Після завершення «громадянської війни» більшовики «громили» антирадянське націоналістичне підпілля («Спілка визволення України», «Український національний центр» та ін.) та націоналістичні ухили. Наступний етап був пов'язаний із діяльністю Організації Українських Націоналістів на чолі з Степаном Бандерою, що постала напередодні Другої світової війни, проводила свою «зрадницьку» діяльність під час «Великої вітчизняної війни», а потім після розгрому ОУН-УПА – продовжила антирадянську діяльність за кордоном та підривну підпільну роботу в середині країни. Отже, у радянській парадигмі бандерівці були нащадками того «зла», з яким завжди боролосся радянська влада. Така періодизація була представлена у посібниках радянських спецслужб, які були покликані боротися з «буржуазними націоналістами».

Репресії проти оунівців та членів їхніх родин розпочалися одразу після повторної окупації західноукраїнських земель радянськими військами. До безпосередніх учасників українського руху опору застосовувалася найвища міра покарання – страта – як до «зрадників батьківщини». І той факт, що вони не були навіть громадянами СРСР на момент анексії цієї частини України (відповідно «радянську батьківщину» не зраджували) не став перепорою для радянського правосуддя. Ті, хто уникнув розстрілу, отримували покарання у вигляді довготривалих термінів ув'язнення (до 25 років) в особливих таборах для політв'язнів із жорстким режимом утримування. У Горлазі, Мінерлазі та інших таборах поруч з українцями перебували литовці, латиші, естонці, які також були засуджені за «націоналізм». У СРСР практикувалося «сімейне заручництво» [28], тому покарання поширювалося не лише на членів ОУН-УПА, але й на їхні родини, які підлягали примусовим депортаціям на спецпоселення до Комі, Магадана, Пермі, Красноярська, а також Казахстану. У 1944–1952 рр. із Західної України за родинну належність до повстанців було виселено сотні тисяч осіб [29]. Всі вони призначалися ворогами в СРСР.

У радянських публіцистичних творах, що нібито претендували на високий рівень достовірності, бандерівці поставали нещадними вбивцями, які «стріляли з горищ по жінкам і дітям, які намагалися евакуюватися зі Львова»; «знаками тризуба по-звірячому заклеїли селянина»; «знущалися над батьками та різали ножами дітей»; «вішали усіх чесних радянських людей». Подібні сюжети мали на меті здійснити глибокий емоційний вплив на пересічного громадянина СРСР і бути беззаперечними свідченнями аморальної злочинної природи бандерівців. Або такими історіями просто лякали радянського обивателя *“зловещей фигурой “украинского полицая” в черном мундире, с позолоченным трезубом на шапке-мазепинке”*.

У пропагандистському дискурсі невід’ємною складовою ворожого образу бандерівця були українські державні символи: *“сборище бандитов желто-голубой окраски”*; *“желто-голубая”*; *“желто-голубые паньчи”*; *“желто-голубое охвостье”*. При цьому радянські пропагандисти згадували символи українського визвольного руху поруч зі нацистською свастикою: *“наемные убийцы, клейменные свастикой и знаком трезуба”*; *“под черно-красными знаменем ОУН со свастикой, замаскированной трезубом”*. Отже, ці символи навмисно були поставлені в один семантичний ряд із нацистською символікою та видавалися за ворожі.

Радянська пропаганда змальовувала оунівця / бандерівця як небезпечного, але водночас неповноцінного персонажа, керованого із закордону. У 1954 р. у видавництві ЦК ВЛКСМ вийшла друком книга Беляєва В. та Рудницького М. із промовистою назвою – *“Под чужими знаменами”* [30]. Це був переклад україномовного видання *«Під чужими прапорами»*, яке упродовж 1950-х рр. перевидавалося кілька разів. Наклад російськомовного видання (90 тис. примірників) був майже удвічі більше за україномовний варіант, тобто наративи радянської пропаганди про *«бандерівців»* мали розповсюджуватися далеко за межами УРСР та адресувалися російськомовним українцям у самій республіці. Попри відверто пропагандистський характер такої літератури, для читача в Україні ця книга залишалася мало не єдиним легальним джерелом про історію боротьби ОУН-УПА. Головний посыл цього видання полягав у тому, що *«українські буржуазні націоналісти»* завжди діяли під патронатом ворожих країн – спочатку Австро-Угорської імперії, потім Польщі за часів Ю. Пілсудського (*“верные слуги австрийских, а затем польских колонизаторов”*). У Другу світову війну *«патроном»* бандерівців була гітлерівська Німеччина (*“верные холоуи и подручные гитлеровских убийц”*; *“крестным отцом ОУН был Гитлер”*). У повоєнний час змінився зовнішній ворог СРСР – ним стали США (*“новый хозяин украинских националистов – американская разведка”*). У цьому ж контексті визвольний рух ОУН-УПА представлявся як чужий та ворожий українському народові. Наполегливо впроваджувалася думка не лише про розмежування, але й протиставлення. Образ бандерівців транслиювався як *«відщепенців»*, *«найлютіших ворогів українського народу»*, які *«продавали та зраджували Радянську Україну»*.

Загалом образ «бандерівця» конструювався за традиційними радянськими лекалами ворога. Використовувалася лайлива лексика на зразок *“националистические падонки”*, *“людоеды”*, *“презренные выродоки”*, *“человеческое отребье”*, *“бродяги без роду и племени”*, що виражала негативне емоційне ставлення. Для маркування «бандерівців» широко застосовувалися тваринні метафори: *“псы”*, *“шакалы”*, *“свора хамелеонов”*, *“бешенные собаки”*, *“перепуганные крысы”*, *“желчный фашистский волк”*. Вживалися лексеми, що вказували на зв'язок «бандерівців» із зовнішнім ворогом (*“сообщники немецкого империализма”*, *“верные слуги любого оккупанта”*, *“призренные наймиты”*, *“наемники американской реакции”*, *“холуи больших господ”*), а також лексеми, що визначали кримінальний характер дій учасників національного руху опору під час Другої світової війни – *“бандиты”*, *“изменники”*, *“террористы и диверсанты”*, *“насильники и убийцы”*, *“националистические гангстеры”*, *“палачи”*, *“садисты”*, *“каратели”*. За допомогою цих мовних технік відкрито чи приховано впроваджувалися негативні оціночні судження щодо учасників українського визвольного руху. Раціональна складова у сприйнятті політичних подій та акторів підмінялася емоційною. У масовій свідомості російського та російськомовного населення УРСР створювався стереотип «бандерівця» як недоброзичливого і небезпечного ворога, відчуженого від решти населення країни.

У ідеологічній боротьбі із ворогом для радянської влади було важливо продемонструвати «покаране зло». У травні 1954 р. у газетах радянської

України було оприлюднене повідомлення воєнного трибуналу Київського воєнного округу в справі крайового провідника ОУН, майора УПА Василя Охримовича. Воно містило ідеологічні кліше та штампи, властиві тому часу, які надавали страті одного із лідерів ОУН «справедливого» та «виправданого» характеру.

У повоєнні десятиліття «оуновець» та «бандерівець» були невід'ємним атрибутом радянських наративів про український визвольний рух. Цією риторикою так захоплювалися в СРСР, що часом використовували її недоречно, припускаючись помилок. Наприклад, у посібнику КГБ про українських буржуазних націоналістів (1963 р.): *“После того как в 1921 году органы ВЧК разгромили “Цупком”, некоторые его члены, скрывавшиеся от ареста, по указанию закордонного “партизанского повстанческого штаба” создали новый оуновский центр [підкреслено К. К.] під назвою «Казачья рада» [...] “Казачья рада была ликвидирована в 1922 г.» [31].* Тобто «оунівський центр» за цією логікою виник та був знищений за сім–вісім років до появи самої ОУН. Фактично, це те саме, що і твердження «козак Сірко – петлюрівець». Своєрідна мовна гра, правилам якої доводилося свідомо чи несвідомо слідувати, завела у пастку чекістів, які описали «ворога» минулого у категоріях, актуальних на той момент. У 1960-х рр. пропагандистське кліше «оунівець» мало те саме змістове навантаження, що й «петлюрівець» у 1920-х рр.

«Бандерівець» було похідним від прізвища Степана Бандери і мало б вносити певну конкретизацію в означені. Однак цей ярлик трактувався і вживався у СРСР дуже широко. Тавро «бандерівця», що у повсякденному радянському дискурсі перетворилося на лайку, могли отримати українці та українки, які ніколи не були учасниками руху опору ОУН-УПА, але виказували свої патріотичні почуття, співчували ідеями збільшення суверенітету України чи просто були україномовними. Наслідком радянської пропаганди стало асоціативне перенесення номінації «бандерівці» на все населення Західної України, а також появою у російськомовному середовищі ще однієї номінації зі схожою конотацією – «западенець» [32].

На службу радянському агітпропу у повоєнне і наступні десятиліття було залучено кіномистецтво. Радянські кінострічки створювалися у дусі так званого «соцреалізму» з обов'язковим акцентом на боротьбу «своїх» (радянський народ) та «чужих» (ворогів-бандерівців). Якими реалістичними не виглядали б герої / антигерої у радянських кінострічках, вони були лише інтерпретованими персонажами [33]. Примітно, що у художніх кінострічках використовувалися кадри з документальних хронік для посилення ефекту «достовірності». Кінотексти продовжували зміцнювати почуття ненависті у радянського глядача до небезпечних українських націоналістів. Кінострічки про бандерівців початку 1950-х рр. були сповнені пафосу; герої та вороги – представлені спрощено та плакатно як, наприклад, у фільмі «Операція Б»

(реж. Й. Мах), знятому в країні так званого «соцтабору» Чехословаччині у 1952 р. Це була спроба інтерпретувати у категоріях «добра» і «зла» події другої половини 40-х рр., коли загони ОУН-УПА намагалися прорватися через територію Словаччини на захід.

Радянські кінострічки доби «застою» та «перебудови» про боротьбу радянських спецслужб та прикордонників із бандерівцями можна охарактеризувати за жанровими особливостями як масове кіно. Мелодраматичний сюжет із складними міжособистісними стосунками героїв чи детективна фабула були міцно пов'язані з ідеологічними настановами. Глядач у невимушеній формі споживав пропагандистські посили про підступних та жорстоких бандерівців («До останньої хвилини» (реж. В. Ісаков, 1973); «Високий перевал» (реж. В. Денисенко, 1981); «Провал операції «Велика ведмедиця» (реж. А. Буковський, 1983); «Державний кордон. За порогом перемоги» (реж. Б. Степанов, 1987)). Фільми пізньорадянської епохи транслиували ті самі ідеологічні настанови щодо українського національного руху, що і повоєнні кінострічки. За тими ж спрощеними канонами будувався образ бандерівця, особливо ватажків. Однак у кінострічках цього періоду поруч із плакатним образом ворога з'явився образ «людяного» бандерівця, якого «примусили» брати участь в загонах ОУН-УПА і який згодом пішов на співпрацю з НКДБ–МДБ. Подібні сюжети мали на меті переконати, що «трудовому народу» невласлива націоналістична ідеологія, і цей люд був жертвою «справжніх» бандерівців. Хоча і ця ідея була не нова.

Остання страта у СРСР воїна ОУН-УПА Івана Гончарука відбулася 12 липня 1989 р. за часів так званої «перебудови». В Україні він був реабілітований Національною комісією із реабілітації жертв політичних репресій у 2021 р.

Привид «українського націоналізму» переслідував комуністичний режим увесь час його існування і навіть пережив його. Радянські антиукраїнські наративи виявилися напрочуд живучими в сучасній російській пропаганді. Вони знов стали у нагоді російським пропагандистам у створенні образу віроломних українців, які зрадили Російську імперію, СРСР і загалом увесь “*русский мир*”. Ті самі метафори та лексеми допомогли створити дегуманізований образ українського народу. Упродовж останніх двадцяти років в російському інформаційному просторі впроваджувалась і врешті-решт ствердилась думка про українців-націоналістів, які нібито загрожують росіянам навіть самим фактом свого існування. Відтак в російському суспільстві легітимізувалася ідея «випереджальної» війни проти суверенної України та знищення її населення. На шляху до геноциду української нації були усунені будь-які запобіжники.

Цей текст є адаптованою версією публікації: Кузіна К. Як агітаційно-пропагандистські кампанії легітимізували державний терор проти українців? // За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. – Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2022. Книга 2. – С. 1190–1203.

У публікації використано ілюстрації Б. Фрідкіна, О. Ковюренко, Л. Геніча, вперше опубліковані у виданнях «Крокодил» (1930) та «Червоний перець» (1930, 1933), ілюстрації В. Григор'єва до російськомовного видання книги В. Беляєва й М. Рудницького «Под чужими знаменам» (1954), а також зображення, запозиченими із відкритих джерел.